

Քակին

PAKINE

2017
թիվ 2

Գրականություն - Արուեստ - Իմացական Աշխարհ

Խմբագրական

Արուեստի կամ գիրի աշխարհին մեջ կան անուններ, որոնք ճակատագրի անհերքելի խաղով կը մնան անժամօք կամ երկրորդական: Երբեմն պատճառը կ'ըլլայ ենթակային խառնուածքը: Երբեմն ալ բեմը գրաւած անուններու ձգած շուքը, ոչ միշտ ըստ արժանւոյն, այնքան կ'երկարի, որ ժամանակ կ'առնէ մինչեւ ասպարէզը բացուի ետեւ մնացածներուն, եթէ տակաւին հոն ըլլան:

Չաւէն Պիպեռեան այդ անուններէն մէկն է, որ իր ծննդավայրէն դուրս շատ քիչ ծանօթ է: Սակայն անոր թողած գրական ժառանգին վիճակուած է, ազնիւ գինիի նման, տարիներու երկայնքին կամաց-կամաց աճիլ ու հասուննալ, վերջ ի վերջոյ պարտադրելու համար ինքզինք իր իսկ կշիռով: Կարդացէ՛ք այս թիւին մէջ երեւցող «Գանձը» պատմուածքը ու պիտի անդրադառնաք, որ իսկական վայելք մըն է անոր ընթերցումը, ու ինչպէս Յարութիւն Քիրքճեան կը վկայէ, պիտի գտնէք «բազմադիմի», «հարուստ» ու «երանգատոր զգացողութեամբ»՝ «պատմուածքներու Պիպեռեանը»:

«Բագին»ի այս թիւով կը հրաճենք նաեւ երեք բանաստեղծութիւն Յարութիւն Պերպերեանէն, որոնք կը տարութերին գիրին ու կեանքին միջեւ. գիրքերը դուրս կը դրուին տուներէն, մինչ կեանքի ցուր կոտորները սրած կը սպասէ: Պերպերեանի կողքին երկու բանաստեղծութեամբ կը ներկայացնենք նոր անուն մը՝ Ճէսսի Արլէն, որ մեր նախորդ թիւերուն մէջ երեւցող երիտասարդ ստեղծագործողներուն մօտ, կու գայ հաստատելու, որ սփիւռքի մէջ կա՛ն երիտասարդներ, որոնք հայերէնին հետ ստեղծագործական բարեկամութիւն մը հաստատելով՝ արեւմտահայերէնին կենդանութիւն կը բերեն: Իսկ Խաչիկ Տէտեանի զոյգ բանաստեղծութիւններու կողքին, Խաչիկ Տէր Ղուկասեան մեր ընթերցողներուն կը ներկայանայ իր հեռադիտակէն ելած մանր պատմուածքներու եզակի շարանով մը, որոնք կը խտացնեն սեւեռումի պահեր եւ կրնան շարունակուիլ ու ֆիլմաշարի մօտ ընդարձակուիլ ընթերցողին մտքին մէջ:

Ուսումնասիրական բաժնով Վարդան Մատթէոսեան լոյսին կը բերէ Կոստան Զարեանի ալեկոծ կեանքն ու հոգին լուսաբանող, ինչպէս նաեւ գրական այժմէական հարցեր քննարկող՝ մամակներ: Նոյն բաժնին մէջ տեղ կը գտնեն երկու վերլուծական յօդուած՝ Մարկ Նշանեանի *Պատկեր պատում պատմութիւն* շարքի երկու հատորներու հրատարակութեան առիթով, մէկը Դալար Շահինեանի գրիչէն, միւսը՝ Րաֆֆի Աճեմեանի: Վերջապէս կու տանք Անահիտ Տէր Սինասեանի Մշոյ Գեղամի մասին ծաւալուն ուսումնասիրութեան երկրորդ եւ վերջին բաժինը:

«Բագին»ի կողքին եւ մէջը երեւցող գեղանկարները կը պատկանին երիտասարդ նկարիչ Գայ Ղազանչեանին: Դէպի կեանք եւ ազատութիւն պացող պատառները իրենց թռիչքով կը հաստատեն ծնունդը խոստումնալից արուեստագէտի մը, որուն արուեստի ճամբով կատարած որոնումները, յոյսով ենք, նոր ուղիներ պիտի բանան իր առջեւ:

ԱՊՐԻԼ-ՅՈՒՆԻՍ 2017

ԾՁ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 2

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական.....	1
Գանձը ՋԱԻԷՆ ՊԻՊԵՌԵԱՆ.....	5
Յաղագս Պիպեռեան Ջալենի ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԲԻՐՔՆԵԱՆ.....	15
Եւ տաղը կ'ըլլայ ... ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ.....	25
Գրէ՛.....	26
Ցույր	27
Քերթում ՃԷՍՄԻ ԱՐԼԷՆ.....	30
Հանրակառք.....	32
ՔԱՆԻ ՄԸ ՏՈՂՈՎ (Ա) Կարճ, աւելի կարճ եւ մանր պատմութիւններ ԽԱՉԻԿ ՏԷՐ ԳՈՒԿԱՍԵԱՆ	33

Խմբագիր | Սոնիա Քիլեճեան-Աճեմեան
Փոխխմբագիր | Նորա Բարսեղեան
Ձեւաւորում | Անոյշ Ակներեան Էջադրում | Գօգօ Հաւանճեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՂ

Քրիստիան Բատիկեան	Շաղիկ Մկրտիչեան
Մարուշ Երամեան	Արքմենիկ Նիկողոսեան
Վիգէն Թիւֆէնքճեան	Արամ Պաչեան
Յակոբ Կիւլլիւճեան	Սեւան Տէյիրմենճեան
Աւետիս Հաճեան	Միրնա Տուզճեան
Վարդան Մատթէոսեան	Յարութիւն Բիւրճեան

«ԲԱԳԻՆ»

Կողքի նկարը՝ Գայ Ղազանչեանի
Հայեացքը

Ես, դու և ժամանակը ԽԱՉԻԿ ՏԵՏԵՄԱՆ.....	38
Թողէ՛ք զիս.....	39
Կոստան Զարեանի նամակները Կարօ Փոլատեանին ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ.....	43
Տեսանելիության բաղձանք սփիւռքի արուեստին և գրականության մէջ ԴԱՆԱՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆ.....	53
Աղէտի հորիզոնին Պատում եւ վերապրող Պլանշոյի արձակին մէջ ԲԱՖՖԻ ԱՃԵՄԵԱՆ.....	57
Տատրակ կամ Մշոյ Գեղամ Վերահաս աղէտի մը արթուն դիտորդը ԱՆԱՀԻՏ ՏԵՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ.....	70

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝

Պուրճ Համուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakln@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

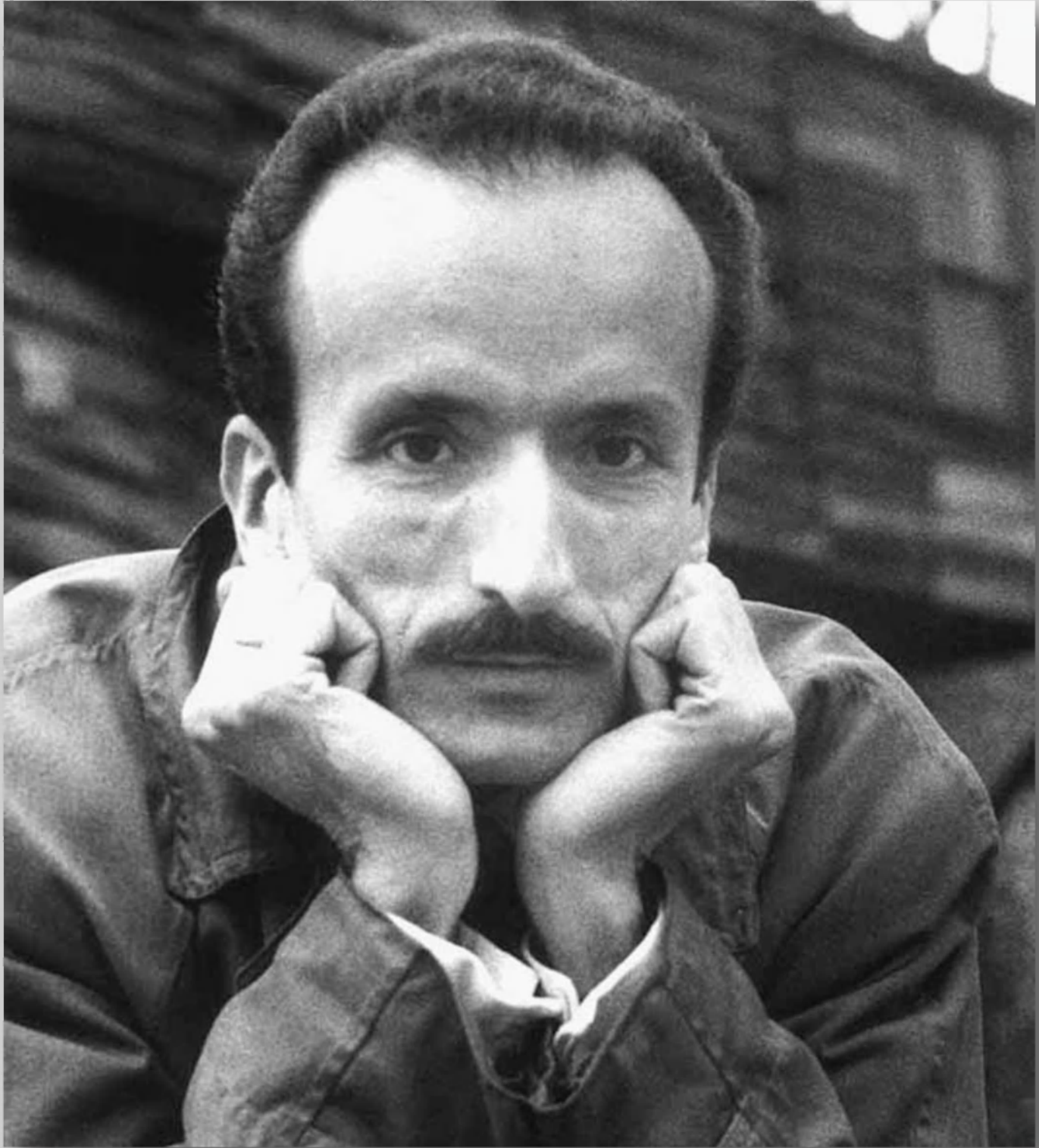
Տպագրութիւն՝

Համազգայինի
«Վահէ Սեթեան» տպարանի

Ցրուումի կեդրոն՝

Համազգայինի Գրատարած,
Շաղգոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ

Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկղ. 80 1096 Պուրճ Համուտ
E-mail: prln@hamazkayin.com

Զաւէն Պիպեռեան
Լուսանկարը՝ Արա Կիւլերի
© «Արաս» հրատարակչատուն

Գանձը

ՉԱԻԷՆ ՊԻՊԵՌԵԱՆ

Նախաճեղճություններու բարեդէպ, քէն քիչ մը անսպասելի դաստորոշումով մը, 2017-ին հայ (աւելի յատուկ՝ արեւմտա-սփիւրջահայ) գրականութիւնն ու հրատարակչութիւնը կը թռին, կը խոստանան տեղադրուիլ Ջաւէն Պիպեռեանի անուան տակ:

Արդարեւ, արդէն երեք տասնամեակ առաջ կեանքէ հեռացած պոլսահայ հեղինակէն, իր օրին չափով մը լուսանցքային, քէն հրատարակուած ու բաւական ճանչցուած, յետ մահու մրցանակի արժանացած, եւ դեռ վերջերս վերահրատարակուած,- այս տարի կը նախատեսուի վերահրատարակումը երկու յաջորդական գործերու, «Արաս» հրատարակչատան ջանասիր ու արդիւնաւէտ մասնուղով:

Անկուտի Սիրահարներ վէպը, այժմ արդէն լոյս տեսած: Է, իսկ պատմութիւններու Ծովը ժողովածուն անոր կը հետեւի անմիջապէս, ճիշդ՝ այս օրերուն, մինչ հանրութեան կը հասնի «Բագին»ի ներկայ թիւը:

Ստորեւ, «Բագին», իբրեւ նախաճաշակ, կը հրատարակէ այս երկրորդ հատորի պատմութիւններէն մէկը: Յաջորդ էջերուն մէջ ալ տեղ կու տանք հատորը փակող վերջութեամբ մը՝ ստորագրուած Յարութիւն Զիրքճեանէն:

Դէմի պարտէզին միակ արմաւենին սեւցաւ երկինքին վրայ: Քեսապցի Լեւոնը սուլիչի շոթան պլորեց ցուցամատին շուրջ, երգ մը մոլտալով ակնարկ մը նետեց դիմացի դերձակատան պատշգամբին:

- Գիշեր բարի,- ըսաւ ուսթա Կիրակոսը:

Երեք ճեպելցի բանուորներ «խաբրորքում» ըսին զացին:

- Մասսելամի,- պատասխանեց քեսապցի Լեւոնը բոլորին:

Ժամը վեցուկէսը կ'անցնէր:

- Ճամմալը ո՞ր է,- հարցուց վերակացու Թորգոմը մեղմաձայն:

Հսկիչ Լեւոնը գլխովը ցոյց տուաւ խարտիշահեր երիտասարդ մը, որ ելեկտրական լոյսին տակ թիով մը կը մաքրէր գետինը, ուր պէթոն շաղուած էր ամբողջ օրը: Հակառակ որ իրիկուան խոնաւ գովութիւնը կը զգացնէր Դեկտեմբերը, հա-

լեպցի Ճամմալին սեւցած շապիկը մոմլաթի պէս փակած էր մորթին, կաղապարելով կռնակին, ուսերուն եւ բազուկներուն գեղեցիկ մկանները: Քրտինքը կը կաթկըթէր ամէն կողմէն: Մազերը հողի եւ կրադիւսի փոշիով խմորուած, կարծրացած էին: Վերակացու Թորգոմը պահ մը դիտեց անոր հզօր թևերը, աթլեթի կուրծքը՝ որ կը տեսնուէր չկոճկուած շապիկին բացուածքէն, գլուխը օրօրեց.

- Հոյակապ տղայ է: Երեք հոգի կ'արժէ:

Քեսապցի Լեւոնը ծամածռութիւն մը ըրաւ: Չէր սիրեր, որ ուրիշ մէկը իրմէ աւելի զօրաւոր, աւելի *ապատայ* նկատուէր:

- Այսօր կ'եսօրին ես նորէն գացի *մարդուն*, - փսփսաց:

- Ի՞նչ ըսաւ:

- Շարունակեցէք կ'ըսէ կոր: Հոն է կ'ըսէ կոր:

Քմծիծաղ մը ունեցաւ Թորգոմ.

- Դուն կը հաւատա՞ս կոր խօսքին:

- Ի՞նչ կ'ըսես դուն, ես կը ճանչնամ *մարդը*: Այս գործին վարպետն է: Ըսածնեքը չեղա՞ն մինչեւ հիմա: Նկուղին ծակէն երեք մեթր դէպի հիւսիս չըսա՞ւ: Ճեղք մը չըսա՞ւ:

- Քարի մը տակ ալ ըսաւ. քարին տակէն հող ելաւ...

- Այդ քարը չէր զաար:

Ճամմալը կը մօտենար հեւալով: Կապոյտ-մոխրագոյն աչքերը արտակարգ եւ խորհրդաւոր կերպով կը փայլէին:

- *Պիթթի*,¹ *ուսբա*, - ըսաւ բարձրաձայն, յետոյ ցած ձայնով արաբերէն աւելցուց.

- Տասնմէկի՞ն...

- Տասնմէկի՞ն:

Ճամմալ գլխովը հաստատական նշան մը ըրաւ, չորս կողմը տենդոտ ակնարկ մը նետեց գաղտագողի, թևերը տարտամօրէն դէպի երկինք բարձրացուց, «*Եա՛ Ալլահ*» ըսաւ ու հեռացաւ հապճեպով:

Վերակացուն դիտեց կարմիր բոցը, որ կը գալարուէր քսան մեթր հեռու՝ մուտքի խրճիթին առջեւ, գիշերապահ Յակոբ աղային վառած կրակին վերեւ:

- Ի՞նչ պիտի ըսես ծերուկին:

- Ճարը պիտի գտնենք:

- Կնիկ պիտի բերենք ըսէ:

- Շատ ըսինք: Ամէն գիշեր կնիկ բերել կ'ըլլա՞յ:

Ակռաները սեղմեց.

- Կը կասկածի կոր: Դուք բան մը կ'եփէք կոր, ըսաւ ինծի:

- Հարկաւ կը կասկածի: Տասն անգամ հեռացուցինք շանթիւէն: Հոգ մ'ըներ, չըլլայ նէ բերանը կը գոցենք:

- Ես ուրիշ ձեռով ալ կրնամ գոցել անոր բերանը:

- Ո՛չ, յիմարութիւն չ'ուզեր...

Թորգոմին աչքերը մտատանջութեամբ լեցուեցան.

¹ Վերջացաւ, (ծ. խ., քրք.):

- Դուն նորէն կնիկի պատմութիւնը ըսէ: Գոհ թող ըլլայ, որ տունը կ'երթայ, մինչեւ առտու տաքուկ անկողինին մէջ կը քնանայ: Փոխանակ դուրսը հսկելու գիշերուան ցուրտին:

- Մինչեւ հիմա գոհ էր: Բայց հիմա, կը կասկածի կոր...

Հովը բերաւ սմբուկին հոտը: Յակոբ աղան իրիկուան ճաշը կը պատրաստէր կրակին վրայ:

- Ես ճաշի կ'երթամ կոր,- ըսաւ Թորգոմ: Ջանա՛ ճամբել Յակոբ աղան:

Նոր թափուած պէթոն սիւնին տախտակէ յենակներուն վրայէն անցաւ, քամին ղոնէն փողոց ելաւ: Դէմի դերձակատան պատշգամին վրայ, կարուհի աղջիկ մը մազերը կը սանտրէր մէկ ձեռքով, երազկոտ: Թորգոմ վեր նայեցաւ, աղջիկը վար նայեցաւ: Թորգոմ ցատկեց Ռաս-Պէյրութի հանրակառքը, որ երկաթեղէնի որոտընդոստ ժխորով մը կը դառնար Բոլեժ տը լա Մալի անկիւնէն՝ դէպի Պուրճ:

* * *

Շանթիէին պահապան շունը անգամ մը հաչեց, յետոյ կաղկանձեց ու Թորգոմին ձեռքերը լիզեց:

- Դուռին առջեւ դիր, թող հսկէ,- ըսաւ Թորգոմ:

Յետոյ երկու հատ փիլ հանեց գրպանէն, Լեւոնին երկարեց:

- Ատոնք պահեստի առի: Վեց-եօթը ժամուան լոյս ունինք:

- Լաւ ըրիր,- պատասխանեց Լեւոն ցած, բայց տենդոտ ձայնով մը:

- Այս գիշեր պէտք է վերջնական արդիւնք մը առնենք: Կամ ժխտական, կամ դրական: Այլ թափել տուր պէթոնը, ըսաւ այսօր ճարտարապետը: Անկի չեմ կրնար խաղցնել: Երեք շաբաթ է կ'երեքցնեմ կոր գործը:

- Այս գիշեր կը հասնինք: Մինչեւ լոյս կ'աշխատինք:

- Ճամմալը եկա՞ւ:

- Վարն է:

Վերակացուն խարխափելով անցաւ ատաղձագործներուն թեզկեահներուն, երկաթեղէնի կոյտերուն, կրաղիւսի պարկերուն եւ տախտակներու մէջտեղէն: Մութ էր: Քիչ մնաց պիտի գլորէր հողակոյտէ մը վար: Անքնութեան վերագրեց անճարակութիւնը: Երեք շաբաթ է վեր կատարեալ քուն չկար: Օրական տասը ժամ՝ ոտքի վրայ յոգնեցուցիչ աշխատանքէ մը յետոյ, միայն չորս-հինգ ժամ քուն: Հապա՞ ճամմալը: Տասը ժամ պէթոն շաղուել կամ հող փորել, եւ գիշերն ալ ժամերով բահ ու բրիչ շարժել անքուն...

- Հագոր, ² ուսթա:

Ճամմալն էր, անշարժ: Միկարեթին կրակը կը փթթէր խաւարին մէջ:

- Լա՛ւ: Լեւոնը հիմա կը բերէ լոյսը: Նայէ՛, ճամմալ, այս գիշեր լրացնելու ենք:

- Եա՛ Մլլահ,- բացազանչեց ճամմալ ա՛յնքան սրտանց, որ Թորգոմ ա՛լ չկրցաւ ջղայնանալ անոր ճակատագրապաշտութեան:

² Պատրաստ է... (թրք., ծ. խ.):

Լեւոն ժամանեց, փոսին եզերքը ծունկ չոքեց, ձեռքի ելեկտրական լամբարը դէպի ներս ուղղեց.

- *Եալլա*:

Ափովը լուսամփոփ կը կազմէր լամբարին շուրջ, որպէսզի դուրսէն՝ փողոցէն կամ շուրջի տուններէն պատահական աչք մը չնշմարէր խորհրդատու լոյսը կէս գիշերին: Դամմալ ցատկեց փոսին մէջ, որ ետեւի կողմը՝ ամբողջ շինութեան դաշտը պատող միակտուր ժայռին մէջ բնական ճեղք մըն էր հողով ու քարով լեցուն: Հագիւ երեք մեքր հեռու այն ծակէն, որ կը բացուէր հնադարեայ նկուղի մը վրայ: Նկուղին մէջ բան մը չէր գտնուած, բայց ժայռին մէջ դագաղի մեծութեամբ փորուած գերեզմանները, դաշտին չորս անկիւններէն գտնուած քանկարժէք խճանկարները յուզումի էին մատնած քեսապցի Լեւոնը: Հին աղօթավայր մը կամ գերեզմանատուն մըն է, ըսած էր *մարդը*:

- *Եալլա*, - կրկնեց Լեւոն:

- *Պիսմիլլահ*, - ըսաւ Դամմալ ափերուն մէջ թքնելով:

Տասը վայրկեանէն դուրս նետեց նախորդ օրերուն հողերը, գորս փոսին մէջ կը լեցնէին ամէն գիշեր, աշխատանքը դադարեցնելու ատեն, որպէսզի յաջորդ առաւօտ մէկուն ուշադրութիւնը չգրաւէր եւ կասկած չարթնցնէր դատարկ փոսը: Չփորուած կարծր հողը երեսն ելաւ: Դամմալ դուրս ելաւ ճեղքէն, ջուր թափեց, որպէսզի հողը կակուղնար եւ դիւրին փորուէր: Յետոյ կրկին ցատկեց ներս, ոտքերը ցելխին մէջ թաթխուեցան: Թորգոմ մեքենաբար կը խաղար հին հռովմէական դրամանիշով մը, որ գտնուած էր շէնքին հիմերը փորուած ատեն:

- Ի՞նչ կ'անէք եղաիդ:

Քեսապցի Լեւոնը ընդոստ վեր ցատկեց: Ելեկտրական լոյսը գիշերապահին դէմքին փակաւ: Խորամանկ արտայայտութիւն մը ունէր Յակոբ աղա: Թորգոմ ձեռքովը բռնեց Լեւոնին սրունքը, տեղը գամեց զայն՝ վախճալով, որ անխոհեմութիւն մը կը գործէր: Անփոյթ հեզնանքով մը պատասխանեց.

- Ատոնք գանձ կը փնտռեն կոր: Խելացիին մէկը դրամ կայ ըսեր է...

Դամմալ կը շարունակէր աշխատիլ մութին մէջ: Թորգոմ Լեւոնին հեւքը լսեց:

- Եկուր, *կոկոզ* ըրէ, Յակոբ աղա, - ըսաւ քաղցր ձայնով:

Յետոյ աւելցուց քմծիծաղով մը.

- Գա՛նձ պիտի գտնանք:

Թորգոմին թեթեւ ու բնական շեշտը լաւ ազդեցութիւն գործած էր Յակոբ աղային վրայ: Տքալով չոքեց Թորգոմին քով, մեղմ քրքիջ մը արձակեց:

- Օսկի կտնիլը դուա՞յ է, աղբէր: Ամէն մարդ կը փնտռի:

Լռեց ու անշարժ մնաց՝ ծունկերը ծնօտին տակ, ձեռքերը միացած՝ ոտքերուն շուրջ, գլուխը թաղուած վերարկուին օձիքին մէջ:

Ուշադրութիւնը արդէն վերստին կեդրոնացած էր աշխատանքին վրայ: Փոսը, որուն եզերքները մէկ մեքրէ աւելի բացութիւն ունէին, երթալով կը նեղնար դէպի վար: Դամմալ մինչեւ կտրծքը թաղուած էր հիմա: Քանի՜ վար կ'իջնէր, այնքան կը դժուարանար փորելը: Միջոց չկար բրիչը վերցնելու՝ ուժ առնելու համար:

- Կարճ կոթով բրիչ մը պէտք է, - խորհրդածեց քեսապցի Լեւոն:

- Այո՛, հաստատեց ճամմալ:
 Լեւոն խոյացաւ ելեկտրական լոյսով: Խաւարի մէջ մնացին:
 - Այս իրիկուն պիտի վերջացնենք, հէ՞:
 - *Եա՛ Ալլահ*, խավաճա թորգոմ:
 - Բայց շատ պիտի յոգնիս: Սենք ալ հերթով կը փոխենք:
 - Ձեր գործը չէ աս, խավաճա թորգոմ: Ես չեմ յոգնիր: Կեանքիս մէջ չեմ յոգնիր:
 - Վառէ:
 Ճամմալ խարխափելով ձերբակալեց սիկարեթը: Դէմքը, լուցկիի բոցին վերել, առասպելական շուքերով կենդանացաւ: Յուզումն ու ոգետորութիւնը եռանդ կու տային իրեն:
 - Պէտք չէ շատ խանդավառուիմք, ճամմալ: *Թերեւս* բան մը չ'ելլեր:
 - *Ինչալլահ* կ'ելլէ:
 Յակոբ աղա հեզմական «հը'հ» մը արձակեց առանց ամենափոքր շարժում մը ընելու:
 - Եթէ ելլէ, մէկ երրորդը քուկդ է:
 - *Մալեշ*, խավաճա թորգոմ: Դրամ չեմ ուզեր ես: Ինծի աղջիկ մը պիտի առնես:
 Այսչափ:
 - Աղուոր աղջիկ մը, հէ՞: Դեղի՞ն թէ սեւ:
 - *Մալեշ*, խավաճա թորգոմ, մալեշ: Ամէնը մէկ է: Պիտի առնես, չէ՞: Ինծի պիտի կարգես:
 - Անշուշտ:
 Թորգոմ կը ժպտէր: Սիկարեթին պարբերաբար արծարծուող կրակին լոյսով կը նշմարէր ճամմալին լայնաբաց բիրերը, կծկուող շրթները՝ որոնց շուրջ քրտինքի կաթիլները չէին ցամքեր: Գիտէր, թէ ճամմալ կը տենչար ամուսնանալ, բայց թէ չէր կրնար, քանի որ դրամ չունէր: Գանձի պատմութիւնը մէջտեղ ելլելուն պէս, ճամմալ իրար անցած, աղաչած էր, գիշերային աշխատանքը ինք կատարելու համար: Բաժին չեմ ուզեր՝ ըսած էր: Բան մը չեմ ուզեր: Սիայն աղջիկ մը կ'առնես ինծի...
 - Ըսել է առանց դրամի չես կրնար աղջիկ առնել:
 - Հազար ոսկի պէտք է, խավաճա թորգոմ: Քանի տարի է բահ ու բրիչ կը շարժեմ, դեռ չկրցայ հաւաքել: Ի՞նչպէս հաւաքեմ: Ապրիլ պէտք է:
 - Ահեղի բան է հայրերուն իրենց աղջիկը ծախելը:
 - Ապրիլ պէտք է, խավաճա թորգոմ: Մեր մօտ շատ կին կ'առնեն: Հարուստները հազարը կու տան, տասնվեց տարեկան աղջիկը կ'առնեն: Երբ քսանը անցնի, նոր մը կ'առնեն տասնվեց տարեկան...
 Չայնը կարծրացաւ:
 - Անոնք կ'առնեն, մենք մէկ հատն ալ չենք գտներ:
 - Դրամ չունեցողը չ'ա՞մուսնանար, ճամմալ:
 - Կ'ամուսնանայ, *խայօ*, այրի կամ լքուած կնոջ մը հետ: Ես աղջիկ կ'ուզեմ, խավաճա թորգոմ: Երիտասարդ եմ ես: Իրաւունքս չէ՞: Խռֆած էմիրները յիսուն հատ աղջիկ կը գնեն կոր, մէկ հատը իմ իրաւունքս չէ՞: Ես աղջիկ կ'ուզեմ կոր, աղուոր, անուշ աղջիկ մը... Երիտասարդ եմ, *խավաճա* թորգոմ, երիտասարդ...

Զօրատու կամք մը, ըմբոստ կամք մը կը պրկէր շեշտը: Պահ մը լռութիւն տիրեց:
- *Քըս սըխթու աքրո՛ւք*, - մըմնջեց ակռաներուն մէջէն:

Թորգոմ չհարցուց, թէ որո՞ւ հասցէին էր այդ հայհոյանքը: Միրտը սեղմուեցաւ միայն: Պիտի տար, անպայմա՛ն պիտի տար գանձին մէկ երրորդը, եթէ գանձ գտնուէր: Ինչ որ չէր հաւատար շատ: Ոչ միայն մէկ երրորդը պիտի տար, այլ աղջը-կան դրամն ալ ինք պիտի վճարէր, հարսնիքին ծախքն ալ ինք պիտի ընէր:

Լեւոն վերադարձած էր: Կարճ կոթով բրիչը հրաշք կը գործէր ճամնալի ձեռքերուն մէջ:

Յանկարծ կանգ առաւ:

- *Շուֆ*, - փսփսաց: - *Եա Ալլահ*:

Ուշադրութեամբ, գորգուրանքով, բրիչին ծայրը զարկաւ գետին: Չոր ձայն մը կ'ելլէր թիով քերեց գետինը տենդագին: Յեխին տակէն նշմարուեցաւ սպիտակ քար մը: Ճամնալ բրիչը իջեցուց քարին: Նոյն ձայնը: Գլուխը վերցուց ընդոստ, Թորգոմին նայեցաւ: Շրթները կը դողային յուզումէն: Աչքերը անհուն ուրախութեամբ մը, անպատում յոյսով մը եւ յուսախաբութեան վախով կը փայլէին ծանր հիւանդի մը աչքերուն պէս: Յակոբ աղային դէմքէն հեզմական ժպիտը անհետացաւ: Քիչ մը աւելի մօտեցաւ դէպի փոսին եզերքը: Լամբարը բռնող Լեւոնին դէմքը կատարեալ խաւարի մէջ էր պարուրուած:

- Մաքրէ քարը, - մըմնաց Յակոբ աղա:

- Մարմար է... Տակը պարապ է... Չայնին նայէ, տակը պարապ է...

Տակը պարապ էր թերեւս, բայց մարմար չէր: Քանի մը բրիչի հարուածով ճանցաւ մէջտեղէն:

- Պարապ է տակը, - կրկնեց ճամնալ կարկամած:

Բոլոր մկանները պրկուած էին: Գերմարդկային ուժ մը կը ճառագայթէր իր բովանդակ էութենէն: «*Եա՛ Ալլահ, եա՛ Ալլահ*», կը կրկնէր շարունակ:

- Էդ քարը չ'ելլեր էդկի, - մըմնջեց Յակոբ աղա, որ հետզհետէ կը շահագրգռուէր:

Քեսապցի Լեւոնին խռպոտ ձայնը հնչեց:

- Չ'ելլե՛ր մը... չ'ելլե՛ր մը...

Ճամնալին հրամայեց.

- Ջարդուփշուր ըրէ՛:

Թորգոմ ծռեցաւ, բռնեց ճամնալին ուսէն.

- Կեցի՛ր:

Ոգետրութիւնը կը խլացնէր հալէպցին:

- Կեցի՛ր, - կրկնեց Թորգոմ աւելի ուժգին:

- Ի՛նչ պիտի կենայ: Թող փշրէ, կտոր-կտոր հանէ:

- Կեցէ՛ք, եղբայր: Խելքերնիդ մի՛ կորսնցնէք: Պաղարիւնո՛վ:

Լոյսը առաւ Լեւոնէն, փոսին վրայ հակեցաւ, քննեց յատակը: Ճամնալ քիթէն կը հեւար, մերթ գետին, մերթ Թորգոմին կը նայէր անձկագին:

- Նախ մաքրէ նայինք սա քարը: Թող ամբողջովին մէջտեղ ելլէ:

- Ինչո՞ւ ատեն կորսնցնենք...

- Դուն լռե՛: Ըսածս ըրե՛, Ճամմա՛լ:

Լեւոն ակռաները սեղմեց, լռեց: Միշտ բնագղական վախ մը, ակնածանք մը զգացած էր Թորգոմի նկատմամբ: Ճամմալ հապճեպով սկսաւ մաքրել գետինը: Բայց ինչքան ալ քերթէր, ձեռքերով սրբէր, կաշուն ցեխը մեծ մասամբ կը ծածկէր քարը:

- Ջուր բեր,- ըսաւ Թորգոմ Լեւոնին:

Ջուրը վերէն վար թափեցին, քարին ճերմակութիւնը տարածուեցաւ:

- Ամբողջ փոսին յատակը կը ծածկէ կոր:

- Մասնաւոր դրուած, յղկուած քար է:

Մալիտակ քարը կ'երկարէր մինչեւ ճեղքին սահմանները: Միայն հիւսիսի կողմը քսան սանթիմի չափ մաս մը հող էր: Ճեղքը կը նեղնար այդ կողմը, ժայռերը իրարու կը միանային սուրի մը ձեւով: Քարը այդ սուրին մէջ չէր մտած: Լեւոն չէր կրնար տեղը կենալ:

- Քարին տակը չըսա՞ւ մը, հը՞, չըսա՞ւ մը...

Թորգոմ ձեռքովը լռեցուց զայն:

- Ճամմալ, այդտեղի հողը հանէ, քարին եզերքը երեսան թող ելլէ:

- Կտոր կտոր բնեմ քարը, խափաճա Թորգոմ...

- Ետքը: Հիմա մաքրէ այնտեղը: Մանելա կը խոթենք տակէն:

Գաղափարը տրամաբանական թուեցաւ բոլորին: Երեք գլուխ փոսին վըայ հալած, անքարք կը հետեւէին Ճամմալին շարժումներուն:

- Դեղի՞ն կ'ուզես, թէ սեւ,- ծիծաղեցաւ Թորգոմ զսպելու համար յուզումը, որ առաջին անգամ ըլլալով ծայր կու տար սրտին մէջ՝ երկշոտ յոյսի մը ձեւով:

Ճամմալ գլուխը ուժգնօրէն ցնցեց առանց աշխատանքը ընդհատելու:

- Դեղի՛ն, սեւ, ճերմակ... ամէնը մէկ է, խափաճա Թորգոմ... *Հէյ Ալլահ, սե՛ն պի-լիր...*

Ճամմալին հետքը եւ բրիչի հարուածները լսուեցան միայն, լռութեան մէջ: Թորգոմ կը ջանար զսպել սրտին տրոփիւնը: Ընդունած էր օգնել Լեւոնին, նկատելով, որ բան մը չէր կորսնցներ: Շանթիէին պետը ըլլալով, կարող էր յապաղեցնել պէթոն թափելը դաշտին այդ մասին վրայ: Բայց հիմա կը զգար, թէ ընդհանուր յուզումը իրեն ալ կը փոխանցուէր ակամայ: Ի վերջոյ, երբեք անկարելի չէր նկատած, թէ եւ լրջօրէն ալ չէր առած խնդիրը: Կախարդութիւն չէր եղածը: Լեւոն կ'ըսէր, թէ մարդը մասնաւոր գործիքներով քննած էր դաշտին հողը: Այո, կրնար ըլլալ...

- Քանի՞ է ժամը:

- Մէկը կ'անցնի:

Ճամմալ կանգնեցաւ սպառած:

- Մանելա՛ն...

Լեւոն փոսին մէջ երկարեց երկաթէ հաստ ձողը: Ճամմալ ջանաց քարին տակ հրել զայն: Անկարելի էր: Ժայռին պատը արգելք կ'ըլլար, որ պառկեցնէր երկաթը եւ քարին ու հողին միջեւ սահեցնէր:

- Կեցիր,- ըսաւ Թորգոմ,- ուժդ մի սպառեր: Չ'ըլլար այդ կողմէն: Քարը կտարէ, ծակ մը բաց մէջտեղէն, հո՛ն խոթէ մանեկան:

Ճամմալ հնագանդեցաւ: Չեռքերը կը դողային կատարած ճիգէն: Մինչ միւսնէրը կը սարսռային գիշերուան ցօղին տակ, ինք այնքան քրտնած էր որ ամբողջովին թրջուած, մորթին էր փակած շապիկը: Քաջալերուելու համար, մանեկան ալ քանի մը անգամ զարկաւ քարին զանազան կողմերը. պարապ էր տակը անկասկած:

- Մասնատր դրուած, հիւսուած քար մըն է աւ,- կ'ըսէր Լեւոն: Տաշուած քար մըն է:
- Այո, յղկուած է:
- Ա՛ս է քարը:
- Նայինք...

Թորգոմի աչքերուն առջեւ ոսկեգօծ տեսիլներ կը պարէին: Ակնթարթի մը մէջ կրնար փոխուիլ ամբողջ կեանքը, եւ ուրիշներու կեանքն ալ: Արդէն կ'երեւակայէր, թէ ոսկի կը սփռէր լիաբուռն, ուգողին... Յակոբ աղա հաստ վերարկուին օձիքը մինչեւ ականջները վերցուցած, ֆրանսական բանակին մէջ ծառայած օրերէն մնացած զինուորական գլխանոցը ճակտին վրայ քաշած, փոսին մէջ կը նայէր եւ չէր խօսեր:

Երկար վայրկեաններ սահեցան: Ճամմալ վերջապէս յաջողեցաւ մեծցնել ծակը, գոր բրիչով յառաջացուցած էր քարին մէջ: Մանեկան մխեց ծակին, ամբողջ ծանրութեամբը ճնշեց կոթին վրայ: Քարէն կտոր մը զատուեցաւ: Ոչ մէկը կը շնչէր: Ճամմալ բրիչը զարկաւ ծակին մէջ: Հող կար:

- Մեծցու՛ր ծակը:

Բրիչը կտոր-կտոր ըրաւ միակտոր քարը: Բայց հազարումէկ դժուարութեամբ կարելի կ'ըլլար տեղէն շարժել կտորուանքները: Տակը հող էր, մոխրագոյն հող մը, որուն փակած էր քարը, հիւսուած պատի մը նման:

- Կի՛ր է,- ըսաւ Լեւոն:
- *Խարճ*³ է,- ըսաւ Յակոբ աղա:

Թորգոմ ձայնեց.

- Կը բաւէ, Ճամմալ, ձգէ քարը: Հիմա հողը փորէ: Նայինք ի՞նչ կայ տակը: Պարապ տեղը չաշխատինք:

Ճամմալ, որ քարին տակ ոչ թէ հող, այլ կուժ մը կամ սնտուկ մը կ'ակնկալէր, շրթները սեղմած էր: Բրիչը զարկաւ առանց պատասխանելու: Չորրորդ հարուածին կանգ առաւ, ուշադրութեամբ երեք փոքր հարուած եւս իջեցուց:

Նո՛յն չոր ձայնը:

- Նորէ՛ն քար կայ:

Լեւոն գոչեց.

- Ա՛յ կասկած չկար: Իրարու վրայ քար հիւսեր են: Զա՛րկ, զա՛րկ...

Թորգոմ նոյնքան խանդավառ չէր: Չէր ուզեր ըլլալ: Կը ջանար միտքով, տրամաբանութեամբ գործել, անձնատուր չըլլալ երեւակայութեան ու զգացումներուն: Բայց մարդ յիմար ըլլալու էր վրայ-վրայի, կանոնատու կերպով քարեր դնելու, շաղախով ամրացնելու համար, եթէ տակը բան մը չգտնուէր:

³ Շաղախ (թրք., ծ. խ.):

- Երկրորդ քարն ալ հանելու ենք, տա՛կն է,- կը շարժուկէր Լեւոն:
- Եթե՞ նորէն քար ելլէ:
- Անո՛ր տակն է ըսել է:

Ելեկտրական լոյսը տկարացած էր: Փոխեցին փիլը: Թորգոմ մէկ կողմ քաշեց Լեւոնը.

- Նայէ՛: Ես շատ յոյս չունիմ, բայց եթէ բան մը ելլէ, կրնայ ըլլալ որ ճամմալը... Սքանչելի տղայ է, բայց տգէտ է, տգիտութիւնը շատ բան ընել կու տայ մարդու... Կրնայ ըլլալ որ յանկարծ շլանայ, խանդավառութի տեսածէն, պահ մը խելքը դառնայ... Կը հասկնա՞ս ըսածս:

Քեսապցի Լեւոնը մէկ կողմէ լոյսը կը բռնէր փոսին մէջ, միւս կողմէ կը ջանար ըմբռնել Թորգոմին խօսքերը:

- Եթէ աւելի ուզէ, խնդիր չհանես: Ինչ որ ուզէ՛ տանք: Պէտք չէ աղմուկ ելլէ ու իմացուի:

Քեսապցի Լեւոնը հասկցած էր վերջապէս: Կգալը սեղմեց, ակռաները կճրտացուց, կանաչ աչքերը խփեց: Թորգոմ, որ վարժուած էր խաւարին, գէշ արտայայտութիւն մը նշմարեց անոր ոսկրուտ, նեղ դէմքին վրայ:

- Ի՞նչ ըսիր...

Անյսելի քմծիծաղ մը ունեցաւ Լեւոն:

- Հելէ ատանկ բան մը ընէ... գիտե՞ս ինչ կ'ընեն...

Մատովը երկաթէ ձողը ցոյց տուաւ գետինը:

- Գլխուն իջածիս պէս այս փոսին մէջ կը թաղեն, վրան ալ պէթոն կը թափեն: Հը՛րը...

Աչքերը կատուի աչքերու պէս կը փայլէին: Գլուխը կը շարժէր սպառնալից: Թորգոմ զարշանք եւ անձկութիւն զգաց:

- Չէ՛, ատանկ բան չպիտի ընես: Յիմար ես դուն: Ա՛յն ատեն *հասը* կը կլլես:

- Հը՛րը...- կը շարունակէր Լեւոն կատաղօրէն:

- Ես իմ բաժինէս կու տամ ուզածը: Խնդիր չպիտի հանես, իմացա՞ր...

Լեւոն գլուխը կը շարժէր տակաւին: Վայրագ բան մը կար դէմքին վրայ:

- Իմացա՞ր:

Չէր պատասխաներ:

- Պատմութիւն չեմ ուզեր: Կռիւ չկայ: Կը հասկնա՞ս կոր:

Լեւոն կը լռէր: Քովնտի ակնարկ մը նետեց Յակոբ աղային, որ չէր լսած իրենց փափսուքը, կրկին կոկոզ ըրաւ փոսին եզերքը: Թորգոմին սիրտը կը ճմուէր հիմա: Ահռելի անհանգստութիւն մը կը քարանար կուրծքին մէջ: Ոտքի՛ վերէն դիտեց փոսը, Լեւոնը, Յակոբ աղան, ճամմալին կորացած հուժկու կռնակը, ելեկտրական լոյսին կլոր հետքը հողին վրայ: Շուրջը նայեցաւ: Ոչ մէկ լոյս կար շրջակայքը: Ոչ մէկ ձայն՝ բացի բրիչին խուլ աղմուկէն, որ կշռութաւոր յամառութեամբ մը կը մեծնար: Վերը՝ միջերկրականեան, աստեղագարդ կապոյտը: Վարը՝ փոսը: Գերեզմանի պէս: «... Փոսին մէջ կը թաղեն, վրան ալ պէթոն կը թափեն...»: Ինչո՞ւ չընէր: Խենթ էր: Ֆրանսական բանակին մէջ զինուոր եղած, մա՛րդ սպաննած էր, մա՛րդ... Կը պաշտէր դրամը, որովհետեւ կը պաշտէր կինը, օղին, մեծաղայութիւնը: Թոր-

գոմ երբեք չէր սիրած Լևոնը, բայց հիմա ամբողջ սրտովը ուժգնօրէն կ'ատէր, արդէն ոճրագործ կը տեսնէր զայն: Տեսիլներ կը պարէին աչքերուն առջեւ: Միձաւանջը գրեթէ կը նիւթականանար երեսակայութեանը մէջ: Լևոն բրիչ մը կը վերցնէր գետնէն, կ'իջեցնէր ճամնային այդ հրաշալիօրէն գեղեցիկ կռնակին. բրիչը կը մխտէր մկաններուն մէջ՝ ինչպէս կը մխտի հողին: Ճամնալը կ'իյնար, սիրոյ կարօտը զարմացած աչքերուն մէջ: Առանց միանալու աղոտը, անուշ աղջկան մը հետ: Իր բազմամեայ երազները գրկած: Վրան՝ Յակոբ աղային դիակը՝ գլուխը ջախջախուած: Վրան՝ քերես ինք: Վրան՝ պէթոնը:...

Պէթո՛նը, պէթո՛նը...
Աշխարհի բոլոր գանձերը չեն արժէր ճամնալ մը:
Պէթո՛նը...
Ճամնային հարսնի՞քը, թէ յուղարկաւորութիւնը...
Փրկարա՛ր պէթոնը...
Կ'ատէր գանձն ալ, ոսկին ալ:
Պէթո՛նը... պէթո՛նը... պէթո՛նը...
- Հասկցուեցաւ, այս գիշեր չպիտի կրնանք լրացնել: Վաղուան պիտի մնայ:
Սարսափ մը կը համակէր զինք. եթէ յանկարծ գանձը երեսան ելլէր բրիչին տակ... Լևոնին դիմագիծերը անշարժացած էին:
- Վա՛ղը, վա՛ղը: Ժամը երեքուկէս եղաւ: Զգե՛՛ ալ ճամնալ:
Զգե՛՛: Երազնե՛րը:
Հարուած մը: Հարուած մը եւս: Նորէ՛ն հող: Նորէն քար: Բայց եթէ յանկարծ...
- Զգե՛, ճամնալ, վա՛ղը...
Վա՛ղը... վա՛ղը... վա՛ղը...
Պէթո՛նը...
Փրկարա՛ր պէթոնը...

* * *

Յաջորդ օր, ճեպելցի բանուորները, Թորգոմին հրամանով, պէթոնով լեցուցին ճեղքը:
Թերես գանձ մը կար պէթոնին տակ:
Բայց դիակ չկար:

Յաղագս Պիպեռեան Չաւենի

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՐՔՃԵԱՆ

Չաւեն Պիպեռեանի, ինչպէս փաստօրէն գրական եւ կենսագրական մանատիպ ուղեծիր ապրած շատ ուրիշ արժանաւոր գրագէտներու պարագային, ընդունուած կարգ է առաջնահերթաբար նշել անտեսումի, ճանաչման զլացումի երեւոյթը -բնորոշ գիծ՝ մեր ազգա-մշակութային իրականութեան: Եւ, հաւանօրէն, այդպիսի ընդգծում արդարացի է մասամբ:

Բայց եւ պիտի մախրնտրեն տուրք չտալ այդպիսի կանոնակարգի...: Ինչպէս կը հաւատամ, եւ պիտի փորձեմ հաստատել աւելի վար, անտեսման մեծ շեշտադրում՝ ձեռով մը՝ «պաշտպանական» իր միտումի կողքին -ու հակառակ անոր- այլապէս կը կայացնէ անարդարութիւն տուեալ վաստակաւորներու հանդէպ: Չհաշուած դեռ անհրաժեշտութիւնը՝ քննարկելու, վիճարկելու՝ ինչ որ կը կոչենք անտեսում կամ ոչ-ճանաչում, պարագայ առ պարագայ:

Ուրեմն, առժամաբար շրջանցելով նշուած հարցը՝ իր հարցադրումով հանդերձ, կ'ուզեմ հոս սկսիլ թարմ տպաւորութիւններու փոխանցումով՝ պատմութեամբ Պիպեռեանի մասին, մեկնած՝ իր *Ծովը* ժողովածուի ընթերցում:

մէն, որուն առաջին՝ 1961-ի տպագրութենէն հազուագիւտ օրինակ մը պոլսահայ գրական-մշակութային գործիչ Սեւան Տէյիրմենճեանը տրամադրեց ինծի. բարեկամական շնորհ՝ որուն իմաստն ու արժէքը կարելի չէ չգնահատել:

Ժողովածուի պատմութեան միայն երկուքին ծանօթ էի զանազան ծաղկաքաղներէ, եւ առանց այլեւայլի ըսեմ, որ անիկա յայտնութիւն մը եղաւ իբր ամբողջութիւն, փոխնիփոխ թարմութեան եւ տռամային-ողբերգական ներուժով յագեցած՝ իր գրեթէ բոլոր էջերով: Հանդէս մը ամբողջ՝ յոյզերու, մեծ ու մանր կիրքերու, տեղ-տեղ՝ խոր զգայնութեան, տրուած տարապայման խտութեամբ եւ թելադրականութեամբ՝ սահմանափակ ծաւալի մէջ, լեզուա-ոճային պրկութեամբ, տպաւորիչ տիրականութեամբ:

Ըստ տրամադրելի սահմանափակ կենսագրական տուեալներու, Պիպեռեան պատմութեան սկսած է գրել շատ կանուխ: Անոնցմէ տասներկուքը միայն ընտրուած են՝ *Ծովը* ժողովածուին համար՝ հրատարակուած Կեդրոնական սանուց միութեան մատենաշարով: Հատորի վերջին էջերուն՝ կը նշուի,

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ
ԶԻՐՔՃԵԱՆ

Ծնած է Պէյրութ: Ճննարանը ավարտելէն ետք կ'անցնի Փարիզ եւ կ'ուսանի գրականութիւն-փիլիսոփայութիւն Սորպոնի համալսարանը: 1968-ին հրատարակած «Երկրորդ հաւասարում բազմաթիւ անյայտներով» երկար գրութիւնը՝ առաջին անգամ լոյս տեսած «Ահեկան»-ի աշուն 1968-ի թիւին մէջ՝ կը հանդիսանայ ինքնագիտակից Սփիւռքի հիմնադիր գրութիւններէն մէկը: 1982-ին կը հաստատուի Աթէնք, ուր տիկնոջ Մարօ Զալայճեանի հետ կը հրատարակեն մայրենի լեզուի դասագիրքերու «Հայրենի աղբիւր» շարքը: Հեղինակ է բազմաթիւ ուսումնասիրական յօդուածներու, ինչպէս նաեւ յատկանշական հատորի մը՝ *Փորձ տարագրութեան մասին* խորագրով, 1978-ին:

որ *Ծովը* անոր քիւ 2-ն է, քիւ 1-էն՝ Չահրատի *Մեծ Քաղաքը* գործէն ետք: Կը ճշդութի նաեւ, որ հատորի կողքը, ծով եւ ալիքներ թելադրող կապտորակ խորք մը, գործն է իր՝ Պիպեռեանի (գրականութեան եւ լրագրութեան կողքին, ան փորձեր է նաեւ գեղանկարչութիւն): Կտորներու ընտրութիւնը յայտնօրէն կատարած է ինք՝ Պիպեռեան, որ՝ այդ մասին գրելով մամակի մը մէջ՝¹ զանոնք կը բնորոշէ իբր իր «գլխաւոր պատմը-

«Պատմութիւններու Պիպեռեանի» մասնաշաղկապները, նաեւ գլխաւոր շահեկանութիւնը, ըստ իս՝ կը կայանան *Ծովը* շարքի պատկերած ներքին աշխատանքներուն մէջ:

մածքները»: Անոնք գրուած են 1946-ի եւ 1961-ի միջեւ, ուրեմն տասնհինգամեակի մը վրայ, որ կը համապատասխանէ գրագէտի կեանքի ամենագործօն տարիներուն, ամենէն աւելի լեցուն «թոհութոհով» (բառը իրն է, նոյն մամակէն, բայց որ գրական գործունէութեան կը վերաբերի... միայն ի մէջ այլոց):

Կ'արժէ հոս նշել, որ մեծ մասամբ 50-ականներուն եւ 60-ականներու մուտքին գրուած այս էջերու կողքին, գրականութեան տրամադրած իր քիչ ժամանակին մէջ, Պիպեռեան տուեալ միջոցին՝ 1960-ի շուրջերը, հասած է նաեւ գրելու, կամ գոնէ ամբողջացնելու հրատարակելու, իր՝ միջին ծաւալի երկու առաջին՝ *Անկուտի սիրահարներ-*

ըր եւ *Լկրտածը* վէպերը: Պատմութիւններու ժողովածուն, լոյս ընծայման ժամանակագրական կարգով, կը տեղադրուի այս երկուքին միջեւ:

Անմիջապէս կ'ուզեմ հաստատել, որ *Ծովը* ժողովածուի Պիպեռեանը, իբր հեղինակային դիմագծում, բաւական տարբեր կը ներկայանայ առաջին վէպերու, եւ աւելի՛ եւս վերջին՝ *Մըջիւններու վերջալոյսը* մեծ վէպի Պիպեռեանէն: Այս մէկը, արդէն տասնամեակ մը հեռաւորութեամբ հետեւող, իր գրողական թէ աշխարհայեցային տարբերութիւնները կրնայ մասամբ պարտիլ 60-ական տասնամեակին ապրուած կենսային որոշ հոլովոյթի: Բայց առաջիններու պարագային, հեղինակային դիմագծումի տարբերութեան երեւոյթը դիւրին բացատրելի չէ՝ նկատի առած երկու վէպերու եւ պատմութիւններու (ասոնց մեծ մասի) ժամանակակցութեան հանգամանքը:

«Պատմութիւններու Պիպեռեանի» մասնաշաղկապները, նաեւ գլխաւոր շահեկանութիւնը, ըստ իս՝ կը կայանան *Ծովը* շարքի պատկերած ներքին աշխատանքներուն մէջ: Անոնք մեզի կը բերեն հեղինակ մը՝ աւելի բազմակողմանի, բազմադիմի, աւելի՛ հարուստ ու երանգաւոր զգայնութեամբ, կրնամ ըսել, քան վէպերը:

Աշխատանքները նախ՝ կ'ընդգրկէ նիւթի «մարգերու» հարցը, ըսել կ'ուզեմ՝ *թեմաթիկան*: Հոն իրար կը խաչաձեւեն, կը հանդիպին երեք-չորս գլխաւոր ոլորտներ.-

ա- պատկերում ընկերային շատ խոնարհ, թշուառ խաւերու («Պուրունսուզ

¹ Գրուած՝ Հրանդ Բալուեանին, 12 Դեկտ. 1962 թուակիր: Կը հաղորդէ կենսագրական թանկագին տուեալներ: Տե՛ս *Մըջիւններու վերջալոյսը*, հրատ. «Արաս», Պոլիս, 2007, «Յատկութիւն»:

Քատրիյէն», «Ժիլիէթին հինգնոցը»):
 ք- առօրեայ յոյգեր, տազնապներ
 («Գանձը», «Պապային տղան», «Երբ
 սրտերը կը լուացուին», «Անոնք որ վե-
 րադարձան»):

զ- ձգտումներ, ողբերգական բա-
 խումներ («Ջիկանան թող խելօք կե-
 նայ», «Վահրիճ», «Ծովը»):

դ- թարմութիւն եւ երազ («Անիշխա-
 նական չէ եղեր», «Կանաչ փեղկերով
 ճերմակ տունը», «Գարնանային»):

Առաջին այս աշխատանքն է՝ կու-
 գայ պատուաստուիլ ազգա-աշխար-
 հագրական ու մարդկային միջավայրե-
 րու, նաեւ գործողութեան թատերաբե-
 մերու աշխատանքին մը: Մեծաթիւ
 հայազգի կերպարներու կողքին, հոն կը
 տողանցեն թիւ մը սլաւ-պալքան, յոյն,
 թուրք, լեռնցի (քիւրտ, լազ կամ այլ)
 կերպարներ: Գործողութիւններու վայ-
 րերը մեծ մասամբ կը տեղադրուին
 Թուրքիա, յաճախ՝ Պոլիս, բայց երբեմն
 եւ գաւառ: Իսկ երկու պատմութիւններ
 թատերաբեմ ունին Լիբանանի մայրա-
 քաղաք Պէյրութը...

Կերպարները աշխատանքն են նաեւ
 ըստ ընկերային վիճակի, ապա եւ ըստ
 կենսա-հոգեկան լիցքի. անոնք կը ներ-
 կայանան իբր անդամներ ամենաբազ-
 մապիսի կերպարաշարի մը, ցուցահան-
 դէսի մը -ուրախ կամ տխուր, երագող
 կամ հիասթափ, պայքարող կամ համա-
 կերպ: Անցողակի կ'արժէ նշել միայն,
 որ թարմ ու եռանդուն հոգեվիճակներու
 կրող կերպարները... հայ չեն, ինչպէս
 հայկական չեն թեթեւ, գուարթ տրա-
 մադրութիւններ ու մթնոլորտ հանդի-
 սադրող միջավայրերը (իմաստալի՜
 զատորոշում, մոյնիսկ հեղինակին կող-
 մէ թերեւս անգիտակցաբար կիրարկը-

նում...): Տակաւին՝ աշխատանքն այս կեր-
 պարները չեն պատկանիր երկու գլխա-
 տը (ու հակադիր) տեսակներու, ինչպէս
 վերջին վէպի պարագային:

Պիպեռեանի գրականութեան ոչ-
 բազմաթիւ յաճախողները իրաւացի-
 օրէն խօսած են իր վէպերո՛ւ ետին
 կանգնած վաւերական գրագէտի մը
 մասին: Բայց պատմութիւններու այս
 հատորը եւս, կը հաւատամ, մեզի կը բե-
 րէ մոյնքան շեշտակի, այլ՝ անփոխարի-

Պիպեռեանի մարդը «ներքին» մարդն է, իր ոլորտը՝ մարդու հոգեբանական ոլորտն է:

Ներքին վկայութիւն մը - ճիշդ այս աշխ-
 ատանքն անկիւնէն դիտած, ու
 հակառակ վտիտ ծաւալի մը: Անիկա
 կրնանք ներկայացուցական նկատել,
 երաշխատրուած՝ հեղինակին իսկ կող-
 մէ կազմուած ըլլալու փաստով, եւ իր
 կողմէ գործածուած, արդէն նշեցի,
 «գլխաւոր պատմութիւններ» բնորոշու-
 մով. ուրեմն եւ կրնանք շրջանցել բա-
 ցակայ պատմութիւններու պարագան,
 որոնք -այլ հարց- մամուլի մէջ ցրուած՝
 դիւրաւ գտանելի ալ չեն...

Հոս կ'արժէ պահ մը կանգ առնել
 գործածուած վաւերական գրագէտ
 բնորոշումին վրայ, որ -կը շեշտեն- իմս
 չէ միայն: Կանգ առնել, որովհետեւ
 հաստատումը կրնար հնչել իբր յարա-
 կարծիք (*փարատորք*), երբ աչքի առաջ
 կը բերենք գրագէտը՝ իր կեանքով ու
 նկարագրային մասնայատկութիւննե-
 րով:

Մէկ կողմէ, գործ ունինք անհաւա-
 տալի ուժականութենէ մղուած նկա-

րագրային գեր-գործունեայի մը հետ. ծայրայեղ դիրքերու վրայ կանգնած գործօն կուսակցական, որ նոյնիսկ, երկրի տուեալ պայմաններուն մէջ, բռնադատուած է եղած կիսա-դատարական, երբեմն եւ ուղղակի ընդդատակեայ վարքի ու կեանքի: Ապա՝ քաղաքական գործիչ, որոշ պահերու նոյնիսկ ատակ՝ պատախանատու կառավարչական բեռի տակ մտնելու (Պոլսոյ քա-

Ինչպէս միշտ՝ Պիպեռեանի մօտ, հոգեբանութիւնը թելադրուած է անուղղակի, զուսպ պատումի, միջ-անհատական կացութիւններու, դիմառդիմութիւններու ներկայացման ու երկխօսութիւններու վերաբրտադրման մէջէն:

դաքապետական խորհուրդի փոխնախագահութիւն...): Հրապարակախօս՝ մարտունակ մամուլի մէջ յանդուգն յօդուածներով, երբեմն եւ թերթ հրատարակելու լուծիմ տակ մտած՝ հակառակ միջոցներու եւ տարրական ազատութիւններու բացակայութեան...: Ապա եւ՝ պարբերական յաճախորդ բանտի ու աքսորի...:

Կ'երեւի արդէն, հեռու չենք հարկադրանքէն՝ դիմագծելու «անբուժելի» դժգոհ, մնայուն ըմբոստ կերպար մը, որ -ի դէպ- երեք-չորս տարի Լիբանան ապաստանած՝ հոն եւս առիթ կը գտնէ խարանելու վարչակարգի գործադրած ճնշումները, պատմութեան մը հետքոտ ընթացքին մէջ՝ տողատակի: Դեռ չհաշուած դառն ու պատրանաթափ իր հաշ-

ունիակը՝ լիբանահայութենէն իր փորձառութեան, այսինքն գաղութի (վերջին հաշուով իրեն գաղափարակից) թերթերու խմբագրական կարճատեւ գործակցութեան, որմէ՝ կը թուի նախընտրած ըլլալ շինարարական վերակացութեան, գրաշարութեան եւն. ապրուստի ճամբաներ, նախքան տունդարձը՝ իբր «[Միջուկի կողմէ] քառական շահագործուած իսթանպուլցի» (միշտ՝ նշուած նամակէն...):

Նկարագրային-յարաբերական առումով այսպիսի անհաղորդ, դժուար անձի մը ճակտին դրոշմուած, միւս կողմէ, կրցանք վերծանել մտաւորականի, վաւերական գրագէտ-արուեստագէտի կնիքը: Մանուկ-պատանի տարիքէն արդէն հեղինակ՝ վէպերու, որոնք՝ իր իսկ վկայութեամբ - անյաւակնոտ ու հեզնոտ վկայութիւն - «արժանի էին զամբիտի»։ Բայց որոնց գոյութիւնն իսկ՝ կը խօսի ի ծնէ գրագէտի մը մասին...: Եթէ ան, կեանքին ու գործին հաշունկը-շիռ մը փորձած պահուն, «կը գոջա[յ] հայերէնի սկսելու[ն]» (ակնարկելով բաւական ուշ տարիքի գրական հայերէն սորվելու եւ հայ գրականութեան յարելու փաստին), **ընդհանրապէս գրե-**

լու իր մոլութեան, մոլուցքի՝ հաշուին չէ՝ որ ափսոսանք ունի...: Երկրորդ աստիճանի յարակարծիք մըն ալ՝ կենսային գործունէութեան այս գոյգ մարզերը՝ ընկերա-քաղաքականն ու գրական-գեղարուեստականը, իրարմէ յաջողապէս անջատելու շնորհն է, խուսափումը առաջինի ներխուժումէն՝ երկրորդի ոլորտին մէջ. պահպանումը՝ գրական ստեղծագործութեան անհրաժեշտ ինքնօրինութեան, զտութեան (այսքանը միայն՝ հոս, մնացեալին համար ապաւինելով ընթերցողի ընկալ-

ման, եւ խուսափելով գրականութեան յանձնառու եւ ոչ-յանձնառու յատկանիշներու մասին տաղտկալի վիճարկումէ...):

Գրական-գեղարուեստականի գտութեան, ինքնօրինութեան փայլուն օրինակներ են՝ պատմութեան քննարկները, ուր «խառնուրդի փորձութիւնը» կը հսկէր դարանակալ: Տիպար-պարագայ է «Վահրիճ»ը, ուր՝ գեղարուեստական շնորհով եւ խորքային մակաբոյժ պատգամներէ հեռու՝ կը պատկերուի պատրանաքափ, բայց իր կաշկանդեալ ձգտումներուն մէջ դեռ տուայտող գաղափարա-քաղաքական կերպարը:

Նշուած յաջողութիւնը, պարզ է, կը բացատրուի Պիպեռեանի մօտ առկայութեամբը նոյնքան վաւերական գրագէտի մը, որքան՝ մարտունակ գաղափարական գործիչի: Կը կայանայ փաստին մէջ, շատ ճիշդ բնորոշուած՝ զգօն վերլուծողի մը կողմէ ու անոր բառերով, որ Պիպեռեանի մարդը «ներքին» մարդն է,² իր ոլորտը՝ մարդու հոգեբանական ոլորտն է: Որ կը հիմնէ արդէն Պիպեռեանի մնայուն արժէքը, մնայուն այժմէութիւնը - ներքին մարդը, իրականի մնայուն խաւը, ի հակադրում տուեալ պահու մը, տուեալ վայրի մը մարդերէ վկայող ժամանցելի վկայութիւններու...

Եւ հոս անշուշտ, ինչպէս միշտ՝ Պիպեռեանի մօտ, հոգեբանութիւնը թելադրուած է անուղղակի, զուսպ պատումի, միջ-անհատական կացութիւններու,

դիմառդիմութիւններու ներկայացման ու երկխօսութիւններու վերարտադրման մէջէն: Կերպարները բերուած են մեր առջեւ. կը դիտենք զանոնք՝ առանց «պատմող» հեղինակի օգնութեան, բեմադրական անմիջականութեամբ: Աւելին՝ հոս նաեւ պատումային սարքը պարզ է, անմիջական: Չկան պատումի առանձնաշնորհեալ անկիւններ, «դիտանկիւն-կերպարներ», ինչպէս այլուր՝ Պիպեռեանի մօտ:³ Անմիջականութիւնը երբեմն կը դառնայ մարդոց կեանքի որոշ մտերիմ երեսները պատկերելու «հում» անմիջականութիւն, բայց ատիկա չ'առներ երբեք ինքնանպատակ գրգռութեան ձեւ. նաեւ այս մարզին մէջ բնորոշ գիծ է պիպեռեանական «զսպութիւնը»... Չսպութիւն, որ՝ առանց շփոթելու անտեղի ամօթխածութեան հետ՝ չի ալ խուսափիր այդ «հում» պատկերումներէն: Ասոր մէկ կողմնակի, բայց շատ ուշագրաւ արդիւնքն ալ այն՝ որ լիբանանեան իր կարճատեւ կեցութենէն արձագանգ բերող երկու պատմութեանքներով՝ Պիպեռեան կը յաջողի աւելի վառ պատկերել պէյրութեան որոշ իրականութիւններ, քան իրեն ժամանակակից լիբանանահայ արձակագիրները...⁴

Ուրեմն ասոնք՝ Պիպեռեանական պատմութեան յատկանիշները.- Պատումի ուրոյն թեքնիք՝ պրկութեամբ, երկխօսութիւններու բնականութեամբ եւ դիպուկութեամբ, կերպարներու վարմունքի ու կացութիւններու նկարման

² Բնորոշումները՝ Մեւան Տէյիրմենճեանէն, նշուած երկը, «Յառաջաբան»:

³ Պատումային սարքին մասին վերլուծական շահեկան նշումներու համար (յատկապէս՝ դիտող եւ դիտող-անդիտելի կերպարներ եւն.), տե՛ս Մ. Տէյիրմենճեանի նոյն «Յառաջաբան»ը:

⁴ Փաստ՝ որ իրաւացիօրէն կը շեշտէր Ս. Տէյիրմենճեան, 2015-ի Հոկտեմբեր 11-ին, Պէյրութ, ժամանակակից սփիւռքահայ գրականութեան նուիրում գրոյցի մը մէջ:

կենդանութեամբ, ուրկէ եւ՝ անկրկնելի բեմականութիւն մը, թատերականութիւն մը...

Հոգեբանական ոլորտի բնորոշումն կը կարօտի յաւելեալ ճշգրտումի: Պատմը-նուածքները առհասարակ կը զարգանան, «կը բանին» հոգեբանութեան որոշ մէկ մակարդակին վրայ, ըսենք՝ բնականոնի մակարդակին: Խօսելով ոչ-բնականոն ներաշխարհային տարրե-

Պիպեռեանական պատմուածքի յատկանիշները.- Պատումի ուրոյն թեքնիք՝ պրկութեամբ, երկխօսութիւններու բնականութեամբ եւ դիպուկութեամբ, կերպարներու վարմունքի ու կացութիւններու նկարման կենդանութեամբ, ուրկէ եւ՝ անկրկնելի բեմականութիւն մը, թատերականութիւն մը...

րու մասին, տեղ-տեղ կը նշմարուին «հոգեւորամ-կացութիւններ» (այս բառը հոս եւ աւելի վար գործածուած՝ ախտաբանական՝ psychodram-ի առումով): Բայց անոնք պատահական են, կը մնան լուսանցային: Մանաւանդ՝ դեռ հեռու են հոգե-ախտաբանական ընդ-հանրացումի այն տեսիլքէն, որուն ոլորտն են վէպերը, յատկապէս՝ վերջին-նը:

Հոս՝ փակագիծ մը անհրաժեշտ կը թուի՝ վէպերուն, եւ յատկապէս *Մրջիններու վերջալոյսը* մեծ վէպին մասին, լուսաբանելու համար վերի՝ վերջին զանազանումն, նաեւ կանխաւ հասկնալի ընծայելու՝ հետեւելիքներէն մի քանին:

Վերջին իր վէպով, Պիպեռեան կեդրոնացած է հոգեբանական ոլորտի մասնաշատուկ այս մարզին՝ հոգե-ախտաբանականին վրայ -քիչ մը անտեսուած փաստ՝ ասիկա: Պարզ է, երբ վէպ մը իր 500-ը անցնող էջերով անվերջանալի շարք մըն է հոգեւորամե-րու. երբ կերպարներու մէջ կը տողանցեն վիճակներ՝ անբացատրելի, անհեթեթ, ջղագար, շատ աւելի՝ քան բնականոններ, կամ նոյնքան ախտաբանական լռութիւններ, որոնք այլապէ՛ս շրջօքն են ներմդուած վախերու, հոգեխոցերու. եւ երբ այս բոլորը իբրեւ այդպիսի՛ն կը թելադրուին մեզի ամբողջ գործի երկայնքին՝ հեղինակային տողատակի «ընթերցում»ով,- կարելի չէ տարբեր բնորոշել այդ գործը՝ էական իր յայտագրով, քան իբր հսկայ որմնանկար մը՝ հիւանդ, որովհետեւ ճնշուած, իր գոյութեան մէջ վտանգը-նուած հաւաքականութեան մը: Դեռ չհաշուած՝ ախտաճանաչական բացա-յայտ, խտացեալ բանաձեւումները, որոնք մեկնաբանութեան կարիքն ալ չեն ձգեր. Պիպեռեան իր կերպարներու բերնով չի՞ խօսիր արդէն ուղղակի՝ «աղէտի սպասումի», «*հաւաքական մագոշիզմի*» մասին:

Եթէ հոգե-ընկերաբանական սովորական սեւեռումներէ անդին, վիպագի-րը առաջնահերթաբար կը միտի վտանգուած, բարդութեամբ համայնք-ներու հաւաքական անգիտակիցին, անոր հակազդեցութիւններու վերլուծու-մին,- նովին բանիւ ան կը զանցէ նաեւ բարացուցական-բարոյական հետազո-տութեան ոլորտը: Ատոր համար է որ իր մօտ չենք հանդիպիր ո՛չ ընկերա-դասա-կարգային, ո՛չ ալ բարոյական ընդհան-

բացումներու: Կը բաւէ մտովի արագ համեմատութիւն մը ընել երեք-քառորդ դարով նոյն ճամբաներուն վրայ զինք նախորդած «Արեւելք»ի, «Մասիս»ի սերունդին հետ՝ անդրադառնալու համար այս հեռաւորութեան:

Անշուշտ, ճիշդ չէ բացարձակօրէն անջատել «ներքին» մարդն ու «արտաքին» մարդը, կամ՝ անհատականն ու հաւաքականը: Գ. Զօհրապ եւս, իր պատմութիւններուն մէջ նոյնքան, քերես եւ անլի յաճախ, հոգեբան է: Բայց ան հազուադէպօրէն կը յղուի զարտուղի հոգեվիճակներու: «Անդրշիրիմի սէր, Լուսահոգին» հազուագիւտ պարագաներ են, ուր կը հպանցուին ոչ բնական, մատամբ եւ հոգեախտաբանական վիճակներ: Նոյնը՝ ուրիշ իրապաշտի մը՝ Երուսաղէմի պարագային. եթէ *Ամիրային աղջիկը* երբեմն կը մօտենայ նկարագրային ախտագին վիճակներու սեւեռումին, անիկա կը մնայ առհասարակ անհատական եւ միջանհատական վերաբերումներու վրայ: Զ. Պիպեռեանի վէպին մէջ, ախտաբանականի սեւեռումը համակարգային է, ուղղակի՝ մօտեցման հիմն ու սկզբունք...

Ուրեմն Պիպեռեանը կարելի չէ բնորոշել իբր ընկերա-քառայական սեւեռումներու գրագէտ, նոյնիսկ ոչ՝ իբր հակա-քառայախօս, ժիտեան կամ մմանօրինակ այլ իմաստներով: Կամ պիտի այդպիսին նկատուի՝ միայն երկրորդաբար: Ընկերա-տնտեսական թեմաներ՝ միջ-անհատական յարաբերութիւններու, ապրուստի-վատակի առնչուող նիւթեր, այս բոլորը, իբր հանդիպման առանձնաշնորհեալ կէտ ունենալով ընտանիքը, կու գան Պիպեռեանի դիտա-

կին տակ. բայց՝ առաւելաբար նիւթ հայթայթելու համար զանոնք ենթալարող ախտաբանական կացութիւններու սեւեռումին:

Ասիկա նաեւ կը բացատրէ վէպին կերպարներուն հանդէպ Պիպեռեանի անկողմնակալ կեցուածքը, որ երբեմն աննկատ կ'անցնենք, փորձուելով հոն տեսնել, օրինակ, հակադրում մը ընթացիկ քառայականութեան կեղծաւոր հետեւորդներու եւ զանոնք զանցողներու: Պիպեռեանի կերպարներու պատկերաշարը շատ անլի բարդ կ'երեւի ինծի: Եթէ ուշադիր ըլլանք, գլխաւոր կերպար Պարէտի հանդէպ կրնանք վերծանել բաւական խիստ ենթատեքստ մը. կը բաւէ ընել անոր արարքներուն հաշուեկշիռը, որպէսզի գտնուինք ուրիշ մագոխականի մը, անկամութեան, պատասխանատւութիւններէ խուսափման ախտեանի մը առջեւ, հոգ չէ թէ «մրջիւններուն» հակադրուող...: «Զոհ»ի մը՝ որ քանիցս նաեւ դահիճ կը դառնայ իր կարգին. որ՝ բացի սիրային կապի մը խզումով պատճառած մահէն՝ նաեւ կը լքէ զինք սիրող հայր ու հօրեղբայր՝ հաւանօրէն նոյնքան ճակատագրական հետեւանքներով: Հեռու Անատոլիան ալ, իր պատկերացումով իբրեւ թէ յարաբերական պարզութեան, մաքրութեան վայր՝ կը կայացնէ ուրիշ պատրանք - նոյնպէս առիթ՝ փախուստի...: Մարդկային դրական տիպար հայրը՝ Տիրանը, անցեալին գործօն էր, բայց այժմ ջլատուած: Դրական տիպար նաեւ՝ Տրդատ հօրեղբայրը. բայց զայն եւս կը տեսնենք դատապարտուած (կը յիշենք իր ահաւոր վախճանը, որ կը պատկերուի անհետքէ պատիժի մը պէս): Ուրեմն վերջալոյս, այո՛, բայց որ

միայն մրջիւն-ախտահարեալներունը չէ, համընդհանուր վերջալոյս է, բոլոր ախտահարեալներունը...:

Վերադառնալով պատմութեանը, ուրեմն, կարծեմ բաւական կը տեսնենք անոնց մասնաշատկութիւնը, որ բնորոշեցի նկարումի կենդանութեամբ ու թատերականութեամբ, գրողական յղացքի համեմատական պարզութեամբ, ապա եւ ներքին այլազանութեամբ, իրենց ցուցահանած հեղինակային խառնուածքի բազմակողմանիութեամբ:

Հարստութիւն, որ՝ անկասկած այլապէս ներկայ է վէպերուն մէջ, բայց որ յաւելեալ գտութեամբ, յստակութեամբ կը ներկայանայ հոս, մեկնարկի այս էջերուն՝ գրագէտին թռիչքի սկզբնական հարթակին վրայ:

* * *

Հիմա՝ կարելի է անդրադառնալ անտեսումի երեւոյթին, որ սկիզբը շրջանցեցի: Անդրադառնալ Զաւէն Պիպեռեանի առթիւ, բայց եւ՝ ընդհանրապէս:

Նախ՝ մեր առջեւ ունինք հրատարակուած գործեր, եւ տուեալներ՝ անոնց մասին: Ներկայ հատորը՝ *Ծովը*, Կեդրոնական սանուցի հրատարակութիւն է՝ 1000 օրինակով, կատարուած հեղինակին գործակցութեամբ եւ մասնակցութեամբ: Վէպերէն մէկը՝ կը պատկանի «Թօ» մատենաշարին, միւսը՝ կը թուի ինքնահրատարակութիւն ըլլալ: Իսկ *Մրջիւններու վերջալոյսը*, իբր թերթօն «Ժամանակ»ի մէջ երեւել է տք, լոյս տեսած է 1985-ին՝ Պիպեռեանի մահէն տարի մը ետք, արժանանալով «Էլիզ Գաւութեան» գրական մրցանակին:

Գոնէ գործերու հրատարակման

պայմանները նկատի առած, եւ պոլսահայ մշակութային կեանքի ծիրին մէջ, դժուար է խօսիլ անտեսումի մասին: Եթէ հիւրընկալ մատենաշարներէն մէկը՝ «Թօ»ն՝ լուսանցային-արմատական նկատենք, միւսը կ'առնչուի համայնքային վաստակատու հիմնարկութեան մը՝ Կեդրոնական վարժարանի շրջանակին: Իսկ համայնքի ոչ-առողջ խորքերը պեղող, ընկերա-քաղաքական որոշ անհանգստութիւն զգացնող գործի մը՝ «Ժամանակ»ի մէջ իբր թերթօն հրատարակումը, եթէ մասամբ կը բացատրուի թերթին հետ իր անձնական կապերով ու գործակցութեամբ, չի դադրիր ըլլալէ հիւրընկալման փաստ մը:

Ապա՝ 1985-ի մրցանակը եւ շնորհահանդէսի գրական ձեռնարկը, ուր Զ. Պիպեռեան կը պատուի Ե. Կոպէլեանի եւ Զ. Խրախունիի կողմէն, անշուշտ տխուր՝ իր տարուան մը յապաղումով, չի դադրիր յարգանքի տուրք ու ճանաչում ըլլալէ, երբ դեռ թարմ է բազմաչարչար գրական գործիչի մահուան սուգը...

Նոյնքան քիչ նշանակալի է Պիպեռեանի՝ Մփիւքի մէջ եւս քիչ ծանօթ ըլլալու փաստը: Պէտք կա՞յ յիշեցնելու, որ նախորդ դարու կէսերուն, ու կէսերէն ետք ալ, շփումները բնաւ նոյնը չէին վայրէ վայր, ու մանաւանդ՝ Պոլսոյ հետ: Նոյնը չէին ո՛չ ներհայկական քաղաքական մթնոլորտը, ո՛չ տեղական պայմանները շատ տեղեր. ոչ ալ, ի հարկէ, հաղորդակցամիջոցները: Հազիւ 70-ականներէն ետք է, որ այդ շփումները ջերմացան, նաեւ արհեստագիտականօրէն կենդանացան, մինչեւ հասան դարավերջի եւ ներկայ դարասկիզբի վիճակին:

Պիպեռեան իր ողջուցը, նաեւ յետմահու՝ կրնայ նուազ յիշուած-յիշա-

տակումը ըլլալ, քան ուրիշ, սերնդակից գրագետներ: Բայց աւելին-նուազը չափելի՞ են հոս, եւ ինչո՞վ ու ինչպէ՞ս...: Ապա՝ բացառութի՞ւն է Պիպեռեան...: Իր պարագան ինչո՞վ կը տարբերի շահ տուրիշ սփիւռքահայ գրագետներու պարագայէն, գրեթէ անոնց բոլորի: Չհաշուած այն քիչերուն, որոնք եղած են սերտօրէն կապուած բեմի մը, կամ կողմի մը, միջոցներու տէր կառոյցի մը: Եւ վայր ու առիթ են ունեցած լսուելու, կարդացուելու, հրատարակուելու -յաճախ եւ վաստակի որակին խոտոր համեմատող չափերով: Ասիկա՝ եւ՛ ներ-սփիւռքեան ճակատի վրայ, եւ՛ Սփիւռք-Հայաստան երկճակատ ճամբարին համար:⁵

Շարք մը առարկայական պայմաններ դեր խաղացած են անշուշտ համեմատական անճանաչութեան մը փաստին մէջ - նաեւ՝ Պիպեռեանի պարագային:⁶ Խօսուած է հետեւեղ ժամանակամիջոցի քաղաքական հեղձումի մթնո-

լորտի մասին, ժամանցում հրատարակումներու մասին: Ու պէտք չէ մոռնալ, մանաւանդ, այս բոլորի կողքին՝ մէկ գործօն եւս.- Պիպեռեանի գրականութեան առաջին անտեսողը՝ նոյնիմքն... Պիպեռեանը: Յարակարծային մարդ, վաւերական գրագետ, ի ծնէ՝ գրագետ՝ ինչպէս կարելի գտայ բնորոշել աւելի վեր,- բայց միանգամայն գերգործունեայ մարդու նկարագրով օժտուած, թէ՞ պատժուած..., վաւերական գրագետի իր երակը հարկադրաբար մղած է երկրորդ մակարդակի...: Ինքն է յայտարարողը, ամենայն պարկեշտութեամբ. «Գրական արտադրութիւնս շատ ճղճիմ մնացած է... Քաղաքական ու յրագրական պայքարներու մէջ, ատենը պակսած է գրական ստեղծագործութեան համար»: Բարեբախտաբար, այս յայտարարութենէն տասնամեակ մը ետք՝ կարելի դարձած է *Միջիններու վերջալոյսը*. Բայց հոս սահմանուածը ամբողջ կեանքի մը ոճն է...:⁷

⁵ Այս մասին՝ կ'արժէ յիշատակել Մարկ Նշանեանի խորապէս ապրում վկայութիւնը, ոգեկոչող՝ Ջ. Պիպեռեանի գործին հետ իր հանդիպումը: Անձնակնիք ու անվերապահօրէն ենթակայական մեկնաբանութիւններու կողքին, յօդուածը կը տրամադրէ կենսագրական ու գրապատմական շահեկան նիւթեր: Տե՛ս *Միջիններու վերջալոյսը*, «Յաւելում» (արտատպում «Յառաջ-Սիւր» եւ արուեստ)էն, Յունուար, 1988):

⁶ Խղճմտօրէն մատնանշում եւ իրենց հաւանական հետեւանքներով գնահատում՝ Ս. Տէյիրմենճեանի կողմէ, սկիզբը նշում «Յառաջաբան»ին մէջ:

⁷ Ջ. Պիպեռեանի կեանքին ու վարքին շուրջ, 1950-60-ական տարիներուն համար, քանկագին (որովհետեւ հաւանօրէն եզակի) ներդրում կը կազմէ Ռ. Հատտէճեանի *Յուշատետր* բազմահատոր շարքի քիւ 15-ը («Գրական հաւաքոյթ Սուրափիյէի մեր պարտէզին մէջ», Պոլիս, 1999), որ իր ընդհանուր խորագրին տակ կը խմբէ «Հաւաքոյթ»ներու երեք շարքեր, «Մարմարա»ի մէջ կանխապէս լոյս տեսած յաջորդաբար 1988-ին եւ 1994-95-ին: Տե՛ս յատկապէս մաս Բ., գլուխներ ԻԳ-ԻԵ, էջեր 137-146: Տպաւորութիւններ, բայց նաեւ առարկայական փաստեր, որոնք կը հաստատեն Պիպեռեանի մասին հոս ըրած նշումներս: Իսկ հատորին միւս մասերը կը տրամադրեն ցրիւ բայց անվիճելի տուեալներ՝ Պոլիսի եւ իր գրական-մշակութային շրջանակներու՝ նոյն միջոցին ապրած մեկուսացման շուրջ: Նաեւ անշուշտ, փոխադարձաբար, թէւ անուղակի, Սփիւռքի միւս համայնքներու անտեղեակութեան մասին՝ պոլսահայութենէն ու անոր մշակութային կեանքէն: Նկատենք, որ հոս եւս, ինչպէս այլուր, տուեալներ կը պակսին Պիպեռեանի կեանքի վերջին անուրախ տասնամեակին ու երկարատեւ հիւանդութեան տարիներուն մասին յատկապէս: Նոյնքան անյայտ կը թուի անտիպներու գոյութեան պարագան, զոնէ իմ ծանօթութիւններու սահմաններուն մէջ:

Ինչո՞ւ զարմանալ ուրեմն:

Հարցադրեմ ընդհանրացնելով.-
Որակը ե՞րբ դիւրին ընկալուեր է, ճա-
նաչում գտեր...: Արժէքն ու արժանիքը
ե՞րբ եղեր են բաւարար երաշխիք ճա-
նաչումի: Եւ՝ միայն մե՞ր մէջ...: Չե՞նք
գիտեր՝ ի՞նչ որակներ անգիտացուեր
են, ու կ'անգիտացուին, եւ ի՞նչ անորակ
գործեր ճանաչում կը գտնեն, համաշ-
խարհային մրցանակներու կ'արժանա-
նան՝ արժէքատրոներու կողքին, յաճախ
եւ անոնցմէ առաջ ու աւելի՝ գրական
արժէքին լրիւ խորք դրդումներու իբր
հետեւանք...:

* * *

Պիտի չուզէի, որ նախորդող շեշ-
տադրումները ընկալուին բացասական,
ջլատիչ եղանակով: Գրական երկը,
գրական արտադրութիւնը առհասա-
րակ, աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ընկալել
**պայքարի, դժուարին նուաճումի եզրե-
րով, ոչ ակնկալութիւններով, անպայ-
ման ճանաչումի պահանջկոտութեամբ:**
Չ. Պիպեռեան ի՛նք՝ չեմ կարծեր, որ ըն-
դունէր այդպիսի կեցուածք:

Մանաւանդ պահը, որ առիթ կու տայ
այս արտայայտութիւններու, հիմա, կը
ներկայանայ իբր դրական՝ ամէն իմաս-
տով: Շնորհիւ «Արաս»ի եւ իր երիտա-
սարդ գրական գործիչներու նախաձեռ-
նութեան, *Ծովը* շարքի պատմուածք-
ներու վերհրատարակումը, հակառակ
գործի՝ հեղինակին իսկ բառով «վտիտ»
ծաւալին, ընթեցողին պիտի բերէ վի-
պագիր Պիպեռեանի կենդանագիրը
լրացնող կարեւոր տարրեր, արտօնելով
միանգամայն տարբե՛ր, ամենահամա-
կողմանի Պիպեռեանի մը յայտնաբե-
րումը: Եւ եթէ *Միջիւններու վերջալոյսը*
կրնայ գրաւել պատուաւոր տեղ պոլսա-
սփիւռքահայ վէպի՝ 30-ական-80-ական
յիսնամեակի հունձքին մէջ (բաւական
հարուստ՝ իր ֆրանսահայ թեւով յատ-
կապէս),- ապա այս բոլոր մը պատմը-
րուածքները այլապէ՛ս քանկագին
նպաստ մը կը կազմեն նոյն ժամանա-
կաշրջանի պատմւոյն միւս ենթա-
տեսակին՝ պատմուածքի մարզին մէջ,
որ այնքան ալ հարուստ չէ՝ քանակա-
պէս ինչպէս որակապէս, մանաւանդ
ըստ էութեան մեր ներկայ կեանքը
տուող թեմաներուն համար...:

Եւ տաղը կ'ըլլայ ...

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Տաղը տակաւ կ'արթննայ
ընծառիւծի պէս անգութ.
կը զգաս շարժումն իր հիմա
թաւուտին մէջ կիսամութ:

Կը փնտռես զինք անհանդարտ
քայլերով լուռ: Տակաւին
կը փորձես զինք դուրս մղել՝
դէպի բացատը ազատ:

Խաղը այդքան կրկնուած՝
նաեւ ծանօթ է իրեն:
Կը դեզերի ջիղերուդ,
մտածումիդ կածաններուն: Կը բանայ
այլ աշխարհ մը, անկասկած:
Կը պահուրտի բառերուն
շրջագիծին մէջ արթուն,
կը կորստի ... դուրս կու գայ
վայրերու մէջ դեռ խռպան,
կը յարձակի, կը փախչի՝
շարժումներով մշտական,
կը վերածուի
թիրախի մը շարժական:

Կը փորձեն զինք իւրացնել,
բառերու մէջ թակարդել՝
կը յարձակի լեզուիս վրայ –

կը մնայ հոն ու ... կ'ըլլայ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Բանաստեղծ,
գրական-
վերլուծական
յօդուածներու
հեղինակ,
տասնամեակ մը
ամբողջ եղած է
«Բագին»-ի
խմբագիր ու ապա
խմբագրական
կազմի
երկարամեայ
անդամ եւ
աշխատակից:
Ծնած է Հալէպ:
Աւարտած է
Պէյրութի
Հայկազեան
համալսարանի
անգլիական
գրականութեան եւ
Մոնթրէալի Մըք Կիլլ
համալսարանի
մանկավարժութեան
բաժանմունքը,
արժանանալով
Մագիստրոս
կոչումին: 1980-
ական
թուականներուն
փոխադրուած է
Մոնթրէալ, ուր
մինչեւ օրս՝ Ս.
Յակոբ ազգային
վարժարանէն ներս,
կը դասաւանդէ հայ
գրականութիւն:
Հեղինակն է
բանաստեղծական
չորս հատորներու՝
Կորիզ (1979) ,
Ոսպնեակ (1984),
Անցման եղանակ
(1993) եւ
Սահմաններ
(2007):

Գրէ՛

Գրէ մինչեւ
այն ատեն, որ
դեռ կը կարդան ու կը խօսին
այն լեզուն, որ հարազատ է
քեզի այնքան,
սակայն տակաւ կը կորսուի:

Գրէ՛, գրէ՛,
քանի մարդիկ կը հասկնան
բառերդ անձայն,
որոնք կարծես կ'որբանան:

Պահեր կան, երբ
դուն կը մոռնաս
բառերը, գորս գործածած ես
դուն անցեալին
այլ վայրի մէջ, ժամանակի:

Գրէ՛ մինչեւ սահմանն այն սեւ,
երբ ժանտաղէմ լռութիւնը
ամբողջովին չէ կլանած
խօսքերդ սուղ,
չես բողոքած բախտին համար անագորոյն
վիճակուած քեզ,
եւ չես նայած թախիծով խոր
սերունդի մը տարբեր, անգոյն ...
Իսկ գրքերը, իրենց տիրոջ զաւակներէն,
դեռ չեն դրուած տուններէն դուրս:

Ցուլը

Կեանքը սեւ եւ ահարկու
ցուլի նման,
կոտորչները իր սրած
պիտի մղուի քեզի դէմ:

Երբեմն իր
յարձակումը անկակնկալ
շատ աւելի սուր եւ ուժգին
պիտի ըլլայ,
եւ դուն պիտի չանդրադառնաս,
թէ հարուածը ուրկէ կու գայ,
որքան ալ դուն
արագ, ճկուն
շարժումներով փորձես փախչիլ
կամ խուսափիլ
իր մահացու մանգաղներէն:

Կարծես արիւն կը վազէ վար
իր աչքերէն.
ոտքերուդ տակ
կը դղրդայ հողը արդէն,
եւ դուն կը կարծես պիտի խաղաս
կեանք-ցուլին հետ այս խաղը հին,
որ քեզ առած խորհրդաւոր,
արնակարմիր հմայքին տակ՝
քմծիծաղով լուռ, ակնդէտ
քեզ կը հսկէ
եւ կ'արձակէ
ուղեծիրի մը մէջ այնքան
վտանգաւոր եւ անհեթեթ:

Արդ, անդադար պիտի շարժիս
եւ չկենաս՝
մինչեւ իյնաս
քայլերուն տակ
այդ սեւ շարժուն փոթորիկին
եւ սպառած
խառնուիս հողին:

Գայ Ղազանձեան
«Ազատութեան պատրանքը»

Քերթում

ՃԵՍՍԻ ԱՐԼԵՆ

ՃԵՍՍԻ ԱՐԼԵՆ

Օնաժ է Պերրի,
Մասսաչուսեթս,
մեծցած՝ Սան Լուիս
Օպիսփո,
Գալիֆորնիա:
Ներկայիս կ'ապրի
Լոս Անջելես, ուր
ՍՇԼԱ-ի Մերձաւոր
Արեւելեան
Լեզուներու եւ
մշակոյթներու
բաժանմունքին մէջ
ՔԻԾ-ին կը կատարէ
կեդրոնական
միջնադարեան
շրջանին վրայ,
միաժամանակ
արեւմտահայերէնի
դասեր տալով
կիրակնօրեայ
դպրոցի մը մէջ:

Ջուրը կեցնել
որպէսզի մտածումը
անսպասելի
որ կայացաւ քայքայումին մէջ
մարմնաւորութի
որպէսզի դառնայ խօսք
անհետանալէն առաջ

այն
որ կու գայ ու կ'անցնի
սահուն ջուրի թելերուն պէս
որպէսզի քերթութի
թուղթի կամ մորթի վրայ
ապա թաքչի
ծանր մատեաններու միջեւ
որպէսզի գտնուի
բանասէրներու կողմէ
ուրիշ դարու
որուն պատկանի
կամ պատահի
կամ պատառուի

Գայ Ղազանչեան
«Քաղաքը շօշափելիս»

Հանրակառք

Դէմքեր
անթափանց դէմքեր
յոզմած սպառած դէմքեր
ամենօրեայ յեռ տանող դէմքեր
գիծերով լի դէմքեր
մունջ տանջող
անխօս հարցադրող

տեսեր են մուրացող դէմքեր

գոյնզգոյն դէմքեր
դեղին գորշ կարմիր
գուարթ ժպտուն
գայրացող այրող
պատուհանէն դուրս դիտող
խորհուրդ յայտնող
պատմութիւն պատմող

տեսեր են ոգի չունեցող դէմքեր

թափանցիկ դէմքեր
պաստառին նայող
երաժշտութիւն լսող
ականջ չունեցող
դիմակաւոր
գաղտնապահ
անմարմին
վազող փախչող
պահուրտող

տեսեր են դիմագուրկ դէմքեր

տեսեր են յիշեր են
անոնց հետ ապրեր են սիրեր են
եղեր են

ՔԱՆԻ ՄԸ ՏՈՂՈՎ (Ա)

Կարճ, աւելի կարճ եւ մանր պատմութեան

ԽԱՉԻԿ ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Երկար ճամբայ

Գիշերը «կօշիկներս հագայ մտայ անկողին» եւ քնացայ:
Առտուն քալելէն յոգնած արթնցայ:

Benetton I –H.I.V. positive

Պենեթոնի ամենէն համարձակ ծանուցում-որմագոյներէն մարդիկ կը յիշեն այն մէկը, ուր H.I.V. positive դաշուածքով մերկ կուրծքեր ու զիտեր կը ցուցադրուին:
Նուազ ծանօթ է այդ ծանուցումը իրականութեան վերածելու դաշուածքի ձեռնարկութեան մը մտայղացումը ամառնային արձակուրդներու նախօրեակին:
Նախաձեռնութիւնը մեծ յաջողութեան արժանացաւ, եւ այդ ամառ ծովափին ցուցադրուած կիսամերկ մարմիններուն վրայ Պենեթոնեան յայտարարութիւնը հպարտօրէն ցուցադրուեցաւ:
Արձակուրդներէն յետոյ, աշնանային առաջին պաղերուն հետ, մամուլը անդրադառնալու սկսաւ բնակչութեան մէջ H.I.V. positive պարագաներու ահազանգային յանելման մասին:

Benetton II – Պալքաններ

Պենեթոնի միւս յաջողակ ծանուցումը Պալքաններու պատերազմին սպաննը-նուած զինեալի մը արագահարուածի զնդակներով ծակծկած ու արիւնոտ մէկ շապիկը ցոյց կու տար:

ԽԱՉԻԿ ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Օնած է Լիբանան եւ աւարտած է Համազգայինի Նշան Փալանձեան Տննարանը, ապա Հայկազեան քոլէժը (այժմ՝ Խամալսարան):
Հրապարակագրական ասպարէզը սկսած է՝ աշխատակցելով «Ազդակ»ին, միաժամանակ վարելով Պէյրութի Հայկական ռատիոժամի լուրերու բաժինը: 1987-ին հաստատուած է Պուլճոս Այրէս, ուր տասը տարի վարած է «Արմենիա» թերթին խմբագրութիւնը: Աստիճաբար տեղափոխուեցաւ Սիջազգային յարաբերութիւններու ծիղին մէջ՝ նախ Արժանթինի մէջ, ուր Աագիստոսի կոչում ստացած է Ընկերային գիտութեանց լատին մեթրիկեան կաճառի (ՖԼԱՔՍՕ) Արժանթինի

մասնաձիւղէն, ապա
իր տոքթորականը
ըրած է Միամիի
համալսարանին մէջ
(Ֆլորիտա,
Միացեալ
Նահանգներ),
այնուհետեւ
նուիրուելու համար
ակադեմական
ասպարէզին:

Կանխատեսելիօրէն այդ եղանակին նորոյթ եղան ծակծկած շապիկները:
Նախ աշխարհահռչակ դերձակներ զանոնք կը պատրաստէին, ապա Պալքան-
ներէն յատուկ ժամանած արհեստավարժ արձակագէտներ զանոնք կը ծակծկէին:
Յետոյ ցուցադրութեան կը դրուէին եւ կը վաճառուէին:

Ուտելու հաճոյքը

Վիճակահանութեան գերագոյն պարզելը շահելէ յետոյ իրականութեան վերա-
ծեց այն, ինչ շատոնց ծրագրած էր. ապրիլ ուտելու համար:
Կեանքը կերութեամբ առօրեայ հաճոյքի վերածելու նախանձախնդիր բախտի
ու պատահականութեան ոչինչ ձգեց եւ իւրաքանչիւր կերակուր օրեր, շաբաթներ
եւ մինչեւ իսկ ամիսներ առաջ ծրագրեց:
Երբ սպառեցաւ համաշխարհային կերակրացանկը, կարգը եկաւ իր տեսակին:
Զարգացող երկիրներէն մարդկային որոշ օրգաններու ձեռքբերումը դժուար չե-
ղաւ: Խնդիրը բարդացաւ, երբ կարգը հասաւ թոքի, ուղեղի ու սրտի նման օրգան-
ներու ճաշատեսակներուն: Բայց Marc Lévi-ի Et si c’était vrai վէպէն ներշնչուած
անոր լուծումն ալ գտաւ՝ մահաքունի մէջ գտնուողներու առեւանգումով:
Ուտիկանութիւնը ի վերջոյ զինք ձերբակալեց:
Դատախազին համար դժուար չեղաւ դատական ատեանը համոզել, որ ցկեանս
բանտարկութեան դատապարտուի:
Մեռաւ բանտախուցին մէջ հացադուլի հետեւանքով:

Անծանօթ

Կան մրցանակակիր հեղինակներ, որոնք միջազգային համբաւ կը վայելեն: Ու-
րիշներ, Պեսք-Սելլըր գրողներ, ընթերցողներու լայն շրջանակ մը ունին: Բազմա-
թիւ են նաեւ անոնք, որոնք հրատարակած են արդէն ու կը ձգտին ըլլալ
հանրածանօթ, Պեսք-Սելլըր գրող, եւ, ինչո՞ւ չէ, կ’երագեն օր մը շահիլ իրենց համ-
բաւ ապահովող գրական որեւէ մրցանակ:
Այս քանի մը տողը գրելով սակայն, ես կը մտածեմ միւսներուն մասին, թիւով
շատ, աւելի քան արդէն հրատարակուած ոեւէ հեղինակ, Պեսք-Սելլըր գրող կամ
հռչակաւոր գրիչ, փաստօրէն անհատնում բանակ մը, անոնք, որոնք օրուան որե-
ւէ պահու հիւանդագին կը փնտռեն թուղթի կտոր մը կամ համակարգիչի պաստա-
ռը կը ճերմկցնեն՝ իրենց անհանգստացնող քանի մը տողին կեանք տալու համար,
թէկուզ եւ չսիրեն ինչ որ կը գրեն, յետոյ՝ գրածնին լքեն, մոռացութեան տան զայն
թէկուզ եւ գրելու պահուն թքած ունենան ամէն ընթերցողի վրայ, թքած ունենան
իրենք իրենց վրայ ալ՝ որպէս վկայ, միակը, գրելու այս խելագարութեան:
Ընթերցո՞ղ, դուն, որ, շնորհակալ եմ, կը կարդաս այս քանի մը տողը, գիտես որ
ես այդ յիմարներէն չեմ:

Infinite Loop

Ինչ որ պիտի պատմեն չի կրնար երբեք իր ատարտին հասնիլ: Սկիզբ իսկ չէր կրնար ունենալ, եթէ օր մը բարեկամս տունս չգար, եւ դիմացս նստելէ յետոյ չսկսէր պատմել.

- Ինչ որ պիտի պատմեն չի կրնար երբեք իր ատարտին հասնիլ: Սկիզբ իսկ չէր կրնար ունենալ, եթէ օր մը բարեկամս յանկարծ տունս չգար, եւ դիմացս նստելէ յետոյ չսկսէր պատմել.

- Ինչ որ պիտի պատմեն չի կրնար երբեք իր ատարտին հասնիլ: Սկիզբ իսկ չէր կրնար ունենալ, եթէ օր մը բարեկամս յանկարծ տունս չգար, եւ դիմացս նստելէ յետոյ չսկսէր պատմել.

- Ինչ որ պիտի պատմեն չի կրնար երբեք իր ատարտին հասնիլ: Սկիզբ իսկ չէր կրնար ունենալ, եթէ օր մը բարեկամս յանկարծ տունս չգար, եւ դիմացս նստելէ յետոյ չսկսէր պատմել.

- Ինչ որ պիտի պատմեն...

Աստուծոյ դրկածը

Թոնի Նափոլէոնի միջին կարողութեամբ մաֆիոզ մըն էր:

Այդ առաւօտ, քաղաքի կեդրոնամասին մէջ գտնուող իր գրասենեակին մէջ նստած կը սպասէր իր տղոց՝ գիշերային ընթացիկ արշաւէ վերադարձին: Մինչ այդ, հեռատեսիլէն կը հետեւէր օրուան գլխաւոր լուրին. տարիներէ ի վեր փնտռուած խիստ վտանգաւոր ահաբեկիչ մը վերջապէս ձերբակալուած էր: Ահաբեկիչը, կ'ըսէր լուրերու հաղորդավարը, «կը ծրագրէր լայնածաւալ գործողութեան մը, ենթադրաբար զանգուածային քանդումի...»

- Պո'սս... յանկարծ գրասենեակէն ներս մտաւ անոր տղոցմէն մէկը: Չես հաւատար, ամբողջ քամիոն մը... Աստուած դրկեց: Բոզի զաւակ արաբ մըն էր վարորդը: Լաւ մը տուիմք իրեն ալ, հաւատքին ալ...

- Ի՞նչ կը փոխադրէր:

- Դուրսը փողոցն է: Չնայեցանք դեռ: Դուն ինքդ տես...

Թոնի Նափոլէոնի երբեք չիմացաւ, թէ ինչ ապրանք շուկայ պիտի հանէր: Պայթումին ալիքը փոշիացուց զինք, իր տղաքը, գրասենեակը, փողոցը, թաղը, քաղաքը...

Ամայի տիեզերք

Արիզոնայի անապատին մէջ, Կրահամ լեռան գագաթին, ծովու մակարդակէն երեք հազար մեթր բարձրութեան վրայ զետեղուած աշխարհի ամենէն մեծ աստ-

դադիտարանին մէջ գիտութեան ու աղօթքի նուիրուած ամբողջ կեանք մը անցընելէ յետոյ, Հայր Ճիորճիօ թոշակի անցնելէ առաջ հրատարակեց իր ուսումնասիրութիւններու եզրակացութիւնը, որ պարզապէս կը հաստատէր, որ տիեզերքը ամայի է, եւ աշխարհ մոլորակէն զատ ուրիշ ոչ մէկ տեղ կեանքի հետք կայ, կամ կրնայ ըլլալ: Միեւնոյն ժամանակ ան ձգեց նաեւ եկեղեցականի իր կարգը, որովհետեւ, ինչպէս Պապին գրած նամակին մէջ ան կը բացատրէր, չէր կրնար հասկնալ, թէ ինչպէս Աստուած, համաձայն Սուրբ Գիրքին, վերջինը մարդը ստեղծած էր եւ անոր նուիրած՝ իր վեց օրերու հրաշալի ստեղծագործութիւնները:

Այբենգիմ պապուկը

Մանուկ տակաւին, հօր գրադարանը խորհրդատու քաշողութիւն մը ունէր իրեն համար: Օր մը հոն տեսաւ ձեռքը փետուր մը բռնած ու պատին վրայ տարօրինակ նշաններ գծող մօրուքաւոր մարդու մը նկարը: «Այբենգիմ պապուկն է», ըսաւ հայրը՝ պատասխանելով իր հարցումին թէ ո՞վ էր ան: «Այս բոլոր գիրքերը իրեն կը պարտինք»: Մանկապարտէզին մէջ իմացաւ, որ Այբենգիմ պապուկին անունը Մեսրոպ Մաշտոց էր, եւ անոր էր որ օր մը, երբ նախակրթարան կ'երթար այլեւս, լուռ խոստովանեցաւ, որ կ'ուզէր գրող ըլլալ: «Անօթի կը մնաս», ըսաւ իրեն ազգականներէն մէկը՝ գլուխը շարժելով, երբ ընտանեկան հաւաքի մը ընթացքին, չէր գիտեր ինչպէս, բացայայտեց ապագայի իր իղձը: Աւելի ուշ, դպրոցին մէջ սորվեցաւ, որ հայ գրողները կը ծնէին Թիֆլիս կամ Պոլիս եւ կը մեռնէին թոքախտէ: Կարդաց, որ Ռաֆայէլ Պատկանեան Բաֆֆիի մահուան գոյժը տալով ըսած էր, թէ վիպասանին տան մէջ մաքուր շապիկ չէին գտած որ հազցնէին մեռելին, իսկ Յակոբ Պարոնեան, ինչպէս իր բոլոր կենսագրութիւններուն մէջ կը նշուէր, ամբողջ կեանքին մէջ սնանելու համար գրպանը կտոր մը հաց եւ սոխ ունեցած էր: Տարիներ անցած են: Ննջարանի պահարանին մէջ մաքուր շապիկները չեն պակսիր, սոխ չ'ուտեր, եւ առողջապահական լաւ ապահովագրութիւն մը ունի: Գրող չէ, բայց ատենը մէյ մը կը գրէ: Այբենգիմ պապուկին համար:

Արեւմտահայերէն

Այն, ինչ որ պիտի փորձեմ պատմել, իրական չէ: Ըսել կ'ուզեմ գրականութիւն չէ: Ես ինքս գրող չեմ եղած երբեք: Ոչ ալ կը հասկնամ այն լեզուն, որով կ'արտայայտուին: Օր մը, անկարելի է ճիշդ թուականը յիշել, մտայ Second Life համացանցային կայքէջը, ուր խաղի համար, որոշեցի գրողի կերպար մը ստեղծել: Առիթը տրուեցաւ լեզու մը ըմտրելու եւ պատահաբար ըմտրեցի այս մէկը: Չէի գիտեր անշուշտ, թէ յետոյ ինչ պիտի ընէի, բայց որոշեցի հետեւիլ իրադարձութիւններու տրամաբանութեան առանց շատ հասկնալ փորձելու: Ի վերջոյ անձանօթ լեզուով գրող մը ըլլալը խաղ էր միայն: Չեմ գիտեր ինչպէս բայց այս երկրորդ կեանքս վերապ-

րեցաւ համաշխարհային պատերազմին, որ, համաձայն ինծի հասած տեղեկութիւններուն, մարդուն տեսակը բնաջնջեց երկրագունդի երեսին, բայց պահեց իրերը: Վստահ եմ, որ ես ինքս ալ չեմ վերապրած: Իրենք իրենց մասին նոյն կարծիքին են բոլոր անոնք, որոնց կը հանդիպիմ, կը ծանօթանամ եւ կը մոռնամ, մինչ կը շարունակեմ գրել: Ուրիշ բան չեմ կրնար ընել արդէն: Դատապարտուած եմ յաւերժօրէն գրելու: Չեմ գիտեր եթէ ուշադրութիւն կ'ընէք, երբ ինծի կը նայիք գրած ժամանակս: Կը տեսնէ՞ք դէմքիս վրայի քնծիծաղը, որ, պարզ է, յաւերժացած է, որովհետեւ գրեթէ բնագոյարար գծագրուեցաւ, երբ որոշեցի այս լեզուով գրել: Յիշելու կարողութիւն չունիմ անշուշտ յաւերժութեան մէջ, բայց քնծիծաղիս պատճառը գիտեմ. այս լեզուն ընտրեցի, որովհետեւ շարքին էր այն լեզուներուն, որոնք դատապարտուած էին կորսուելու:

Waiting for Godot

Ռումբը ինկաւ, հոսանքը անջատուեցաւ, վերելակը կանգ առաւ ուր որ կը գտնուէր՝ տասներորդ եւ իններորդ յարկերուն միջեւ: Չիմացաւ, որ պատերազմը սկսած էր:

Տասնհինգ տարի յետոյ, շրջանի վերաշինութեան ծրագիրներուն մէջ էր շէնքին փլուզումը: Շինարարները վերելակին մէջ գտան յատակին նստած դիրքին վրայ արդէն կմախքացած դիակ մը:

Չիմացան, որ հոսանքի վերադարձին կը սպասէր:

Կենաց աղբանոց

Գործարանի փակումէն յետոյ շրջակայ արուարձանը թշուառացաւ: Չեռնարկատէրերը լքեցին գործարանի համալիրը, յիշատակ թողեցին գործազրկութիւնը եւ թափօններու պատճառած միջավայրին ապականումը: Արուարձանի բնակիչները նախ գանգատեցան զարշառիտութենէն, յետոյ վարժուեցան անոր. այնքան մտահոգ էին իրենց սովածութեամբ, որ օդի նեխումը դարձաւ բնական: Շուտով անդրադարձան որ լքուած գործարանը իրենց փրկութիւնը պիտի ըլլար. քաղաքէն եկող աղբահաւաք փոխադրակառքերը սկսան լքուած գործարանին մէջ պարպել իրեց բեռը: Արշալոյսին, երբ փոխադրակառքերը արդէն հեռացած կ'ըլլան, արուարձանի բնակիչները աղբակոյտին մէջն են: Արդէն չեն յիշեր եւ ոչ մէկ օր երբ իրենց սեղանը չեն կրցած լեցնել ուտելիքի աւելցութեամբ՝ փտտած կանաչեղէն, պտուղ, հոտած միս, ոսկորի կտորներ, ճաշի մնացորդներ, ըմպելիք, մինչեւ իսկ թարմ միս այն օրերուն, երբ մօտակայ հիւանդանոցէն վիրահատուած մարմնի մասեր կը թափեն նախկին գործարանին մէջ:

Ես, դու և ժամանակը

ԽԱՉԻԿ ՏԵՏԵԱՆ

ԽԱՉԻԿ ՏԵՏԵԱՆ

Ծնած է Պեյրուք, 1961-ին: Նախնական ուսումը ստանալի է ետք Ազգ. Կիլիկեան վարժարանին մէջ, յաճախած է Պեյրուքի Հայ աւետարանական քոլէժը: Համալսարանական ուսումը կը ստանայ Հայկազեան համալսարանի մէջ՝ հետեւելով պատմաբանասիրութեան ծիւղին, գորկաւարտէ 1984-ին: Ապա, մոյն մասնագիտութիւնը կը շարունակէ Թորոնթոյի համալսարանին մէջ, Գանատա: Գրական գործունէութիւնը սկսած է ուսանողական տարիներուն: 2003-ին կը հրատարակէ բանաստեղծութիւններու առաջին հատորը՝ *Ուղեորութիւն դէպի անծանօթը*: 2008-ին լոյս կը տեսնէ *Դարասկիզբի մտորումներ* հատորը, իսկ 2012-ին՝ *Խենթ գիշերներու թափառումներ* բանաստեղծութիւններու հատորը: Աշխատակցած է «Բագին» եւ «Կամար» գրական պարբերաթերթերուն, «Ազդակ», «Արարատ» եւ «Զարթօնք»

Գոյներու աստղահոյլին մէջ մխրճուող Նաւը հատեց վերջին գիծը հորիզոնին, Ուր, աներեւոյթն էր անմեկնելի, Ձգեց վրձինիս վրայ երանգ մը անսովոր, Զոր մեքենական գիծեր կը մրոտէ Հիմա, պաստառին վրայ:

«Բայց ես նկարիչ չեմ», ըսի լռելայն, «Ոչ ալ՝ վերացական պատկերներ սիրած եմ երբեւէ». «Սի՞թէ ես ե՛ս չեմ», գո՞յնն է, վրիպո՞ւմ, թէ՛ Հորիզոնի նաւուն ծուխն է, Որ կը սփռէ պաստառին վրայ իր հետքը վերջին, Հոգւոյս սեւ թանաքը տարտղնելով չորսդին:

Մինչ գոյներու աստղահոյլին մէջ, գոյներ շա՛տ, Սրտամօտիկ, ինչպիսին կապոյտը ծաւի երկնքին, Կամ կանաչը բնութեան հարազատ, կամ թէ Հնամենի կարմիրը որդան, բայց չէ՛, Պէտք չեն երեւի, Ինծի պէտք է հետքն այդ նաւուն, անանցողիկ, Հետքը՝ որ պիտի տանի սկզբնակէտին, Դժմարիտի ակունքներուն, ծովափին՝ Ուրկէ սկսաւ ողիսականն իմ թերաւարտ, Ուր կայիր դուն, ես եւ ժամանակն այս՝ Աստղահոյլերու երանգին մէջ առինքնող, Ուր կը պակսէր անսովոր երանգը, որ գծէր գալիքը, Անժամանակ, Որուն պատկերին դիմաց ես հիմա միայնակ, Կը փորձեմ կարդալ մեր ժամանակը թերաւարտ:

Թողէ՛ք զիս

Թողէ՛ք զիս

Համր ու լուռ դատեմ ձեզ,

Լռութիւնն իմ մեղսակցութիւն չէ՛,

Տկարութիւն չէ՛.

Թողէք զիս ցաւիս ու ողբիս մէջ,

Ձեր գործն ու խօսքը կը խոցոտեն զիս անընդմէջ.

Չկարծէք, թէ անտարբեր մըն եմ,

Անձանօթ՝ ձեր դաւին, կեղծիքին ու չարիքին.

Ես յոգնած եմ ձեր խօսքերէն երկդիմի,

Արարքներէն, որոնց թիրախը շահն է միայն.

Թողէք սփռփեմ հոգիս, որ կը կոտտայ ընդմիշտ,

Իր շրջապատին սնանկութենէն.

Թողէք համրութեանս մէջ, ու խաւարին չորսդի՝

Ձեզ տարրալուծեմ ու դատեմ,

Լռութիւնն իմ թող չվախցնէ ձեզ,

Ես անարխիստ չեմ,

Ոչ ալ ըմբոստութեան ռահվիրայ,

Իմ դպրոցը խաղաղութիւնն է, զերդ սիրտը բանաստեղծին,

Իմ հաւատամքը ձեզ ձաղկումն է, բայց ո՞Ք՛ տապալումը.

Քանզի գիտեմ, որ դուք էք անմահն ու հզօրը,

Մենք՝ մետալին մոռցուած երեսը:

Արդ, թողէք վշտիս ու ողբիս մէջ տոչորիմ,

Ձեզ դիտեմ լուռ, խաւարին ընդմէջէն պատուհանիս,

Ու ծիծաղիմ ձեր արարքներուն համար տմարդի.

Ես ձայնն եմ յուշարարին, որ ձեր լռութեան պահուն

Պիտի յուշէ ձեր խօսքերն ու արարքները վատոգի...

օրաթերթերուն,
«Արծիւ»
ամսաթերթին եւ
«Նայիրի»
երկշաբաթաթերթին:
Հայաստանի
գրողներու
միութեան անդամ է:
1998-էն ի վեր կը
վարէ Լ.Նժի Տանն
Կիլիկիոյ
կաթողիկոսութեան
դիւանապետի
պաշտօնը:

Գայ Ղազանչեան
«Ազատութեան պատրանքը» շարքին

Գայ Ղազանչեան
«Պատերից դուրս»

Կոստան Զարեան եւ Կարօ Փղատեան

Կոստան Չարեանի Նամակները Կարօ Փոլատեանին

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Կոստան Չարեան նամակցած է ֆրանսահայ շարք մը գրագէտներու ու գրական դէմքերու հետ, որոնց շարքին՝ Հրաչ Չարդարեան (1898-1986) եւ Հրանդ Բալունեան (1900-1967): Անոնց պէտք է աւելցնել Կարօ Փոլատեանի (1910-1986) անունը, որուն հետ փոխյարաբերութիւնը բացայայտուած էր վերջինիս հրապարակումներուն շնորհիւ՝ 1955-ին կատարուած ու 1960ին տպուած հարցազրոյցը Չարեանի հետ եւ 1957-ին տպուած *Ո՞ր է արդի քանաստեղծութիւնը* ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը, որ կ'ընդգրկէր տարբեր գրագէտներու հետ հարցազրոյցներ, ներառեալ՝ Չարեանը: Երկու զրոյցներն ալ 1961-ին մտած էին հատորի մէջ:¹

Այդ փոխյարաբերութեան վրայ յաւելեալ լոյս կը սփռեն ստորեւ հրապարակուող ութը նամակները, որոնք Չարեանի կողմէ գրուած են տարբեր վայրերէ՝ Էքս-ան-Փրովանս, Վիեննա, Պերքլի (Գալիֆորնիա) եւ Պարսելոնա, 1955-1956-ին եւ 1960-1961-ին: Կարենոր է նշել, որ առաջին վեց նամակները (1955-1956) տեսակ մը օղակի դեր կը կատարեն Չարեանի 1950-ական թուականներու երկու օրագրութիւններուն միջեւ: Արդարեւ, 1954-ի օրագրութիւնը, որ կը նկարագրէ Պէյրութի վերջին ամիսները եւ մեկնումը՝ Կիպրոսի ճանապարհով, կանգ կ'առնէ Մեպտեմբեր 1954-ին՝ «Հասանք Մարսէլ» տողերով, իսկ 1956-ի օրագրութիւնը կը սկսի Վիեննա, Յուլիս 1956-ին:² Նամակները ժամանակագրական այդ բացը մասնակիօրէն կը լեցնեն:

¹ Տե՛ս Կարօ Փոլատեան, *Զրոյց, Բ. հատոր*, Գահիրէ, 1961, էջ 85-110 եւ 235-238: Երկու զրոյցները վերջին տարիներուն վերահրատարակուած են Երեւանի մէջ (Կոստան Չարեան, *Դէպի Արարատ*, կազմեց, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները գրեց՝ Եւրիկ Խաչատրեան, Երեւան, 2001, էջ 338-358), սակայն կազմողը օգտագործած է մասնով առաջին տպագրութիւնները եւ անտեղեակ մնացած է վերոյիշեալ հատորի գոյութենէն:

² Տե՛ս Կոստան Չարեան, *Նաւատօմար*, «Նորք», 2, 1994, էջ 32-33 (հմմտ. Նոյն, Նաւատօմար, Երեւան, 1999, էջ 503-504):

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Հայագէտ, թարգմանիչ, խմբագիր եւ ուսուցիչ: Ծնած է Մոնթեվիտօ (Ուրուկուայ), 1964-ին: Աւարտած է Պուէնոս Այրէսի Խրիմեան կրթական հիմնարկութիւնը եւ Պուէնոս Այրէսի պետական համալսարանը: 2000-էն կ'ապրի Նիւ ճըրքի: 2006-ին պաշտպանած է տրոթթորական աւարտաճառը Հայաստանի Գիտութիւններու ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտին մէջ՝ արժանթիւնահայ համայնքի պատմութեան մասին: 1980-ին սկսած է աշխատակցիլ հայ եւ օտար մամուլին: Հեղինակ է հայերէն հինգ եւ սպաներէն մէկ հատորի՝ հայոց պատմութեան, գրականութեան, սփիւռքագիտութեան մասին: Թարգմանած է տասնեօթը հատորներ:

Երկու գրագետներուն յարաբերութեան եւ Ջարեանի կենցաղային առօրեային ու գրական աշխատանքներուն ու ծրագիրներուն անդրադառնալու կողքին, այս նամակագրութիւնը նաեւ կը պարունակէ Փոլատեանի ու Ջարեանի՝ 1957-ին լոյս տեսած գրոյցին նախնական բնագիրը: 1956-ի վերջին նամակին մէջ, պատասխանելով Փոլատեանի սկզբնական հարցումին, Ջարեան գրած է. «Չէ՞ք կարծում որ լաւ կը լինէր աչքի անցնէի այն ինչ որ գրած էք տպելուց առաջ: Կարող է պատահի որ փոքրիկ ուղղումներ մտցնեմ եւ անկի պարզեմ որոշ հարցեր»: Սակայն, այնուհետեւ անկէ ուրիշ նամակ յայտնի չէ մինչեւ 1960: Այս նամակագրական բացը, որուն միջոցին տեղի ունեցած է գրոյցին հրատարակութիւնը 1957-ին,³ ենթադրել կու տայ, որ նախնական ու տպագիր բնագրին միջեւ առկայ տարբերութիւնները (ներառեալ՝ յաւելումներն ու կրճատումները) Փոլատեանի կողմէ կատարուած խմբագրական աշխատանքին արդիւնքն է:

Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Սասուն Սիմոնեանին (Պէյրութ), որ այս նամակներուն պատճենները սիրայօժար կերպով դրաւ մեր տրամադրութեան տակ: Նամակներուն ուղղագրութիւնը պահպանուած է, երբ Ջարեան գործածած է լուսնի տեղ, ըստ արեւելահայերէնի աւանդական կիրարկումին:

Ա.

26-7-55
Էքս

Սիրելի Պր. Փոլատեան,

Ներեցէք, որ այդքան ուշացայ իմ շնորհակալութիւններս յայտնելու ձեր դրկած գրքի համար:⁴ Հարցը նրանումն է, որ այս օրերիս այնքան թաղւած եմ իմ գրական աշխատութիւններիս մէջ, որ ժամանակ ու տրամադրութիւն չունեմ անհրաժեշտ կենտրոնացումով կարդալ[ու] ինձ դրկ[ւ]ած գրքերը: Շուտով, երբ մի քիչ հանգիստ անեմ, ամենայն ուշադրութեամբ պիտի վայելեմ ձեր լայն շունչով գրած պօէման եւ նաեւ, այս ձմեռայ ընթացքին, իմ մէկ հրատարակութեանս մէջ պիտի աշխատեմ արտայայտել այդ մասին:

Ուզում եմ վերջացնել իմ գործիս մի մասը, որպէս զի գոնէ մի երկու շաբաթով կարողանամ գնալ Իտալիա, ուր իմիցներս եւ բարեկամներս վաղուց է սպասում են ինձ:

Հինգշաբթի օրը պիտի գնամ Մարսէյլ անցագրիս գործողութեան համար եւ, եթէ ժամանակ ունենաք, ուրախ պիտի լինեմ ձեզ տեսնելու:

Հաղորդեցէք իմ եւ Տիկնոջս⁵ ջերմ բարեւները ձեր ընտանիքին, ուր այնքան հաճելի ժամեր անցրինք:

Մնամ ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

³ Կարօ Փոլատեան, *Ո՞ր է արդի բանաստեղծութիւնը*, «Անդաստան», 6-7, 1957, էջ 1-24: Ջարեանի պատասխաններուն համար, տե՛ս էջ 7-10:

⁴ Կարօ Փոլատեան, *Վերադարձ*, Գահիրէ, 1955:

⁵ Ջարեանի երկրորդ կինը ամերիկացի նկարչուհի Ֆրենսիս Պրութսն էր (1900-1963):

Բ.

4-10-55
S[c]hwendenweingasse, 2
Wien, XVIII
Autriche

Միրելի բարեկամ,
Տեղ հասանք ողջ եւ առողջ, թէպէտ ճամբորդութիւնը շատ երկայն էր եւ յոգնեցուցիչ: Վիեննան, ուր տիրում է հրաշալի մի եղանակ, շատ սիրեցինք: Կայսերական շունչը միացնում է գաւառականին եւ նոյն իսկ էքսից յետոյ թում է աւելի խաղաղ: Մեր վարձած ժամանակաւոր բնակարանն էլ քաղաքի ծայրին է, պարտէզներով եւ անտառներով շրջապատւած: Լաւ միջավայր է աշխատելու համար:
Յուսամ դուք էլ լաւ էք եւ ժամանակ էք գտնում նիւրեւոյ ձեր աշխատութիւններին:
Մեր միակ մտահոգութիւնն է այժմ մեր իրերի ուշանալը: Քանի անգամներ դիմեցինք ընկերութեան մեզ տւած հասցէին, բայց մեզ պատասխանեցին, որ ոչ մի լուր չունեն: Այս առաւօտ իսկ խորհուրդ տւին գրել Գեորգինգին եւ տեղեկութիւններ հարցնել: Շատ պիտի խնդրէի դիմէք նրանց եւ իմանաք ուր են մեր իրերը: Չեռագիրներս եւ անհրաժեշտ իրերս մէջն են եւ նաեւ կնոջս նկարները: Երկտողով բարի եղէք ինձ տեղեկացնել նրանց տւած պատասխանը: Կարող է պատահել որ դրկած են ուրիշ մի ընկերութեան, թէպէտ այստեղի հասցէն տւել էի իրենց:
«Չուարթնոց»ը⁶ եւ «Յուսաբեր»ը⁷ դեռ մինչեւ հիմա չստացայ: Արդեօք գրեցի՞ք նրանց որ ինձ դրկեն իրենց հրատարակութիւնները:
Բարեւեցէք Ադայ[ե]լանին:⁸
Ջերմ բարեւներ իմ եւ տիկնոջս կողմից ձեզ եւ ձեր ազնիւ ընտանիքին:

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

⁶ «Չուարթնոց» (1929-1964), ֆրանսահայ գրական պարբերաբերք, խմբագրութեամբ՝ Հրանդ Բալունեանի (1900-1967): Լոյս տեսած է քանի մը շրջաններով ու բազմազան պարբերականութեամբ: Չարեանի եւ Բալունեանի մամակագրութիւնը տե՛ս Վարդան Մատթէոսեան, *Կոստան Չարեանի եւ Հրանդ Բալունեանի մամականին*, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հատոր I, Գ., 2013, էջ 309-350:
⁷ «Յուսաբեր» (1913), եգիպտահայ օրաբերք: 1922-1956-ին խմբագիրը Վահան Նաւասարդեանն (1888-1956) էր: Չարեանի ու Նաւասարդեանի մամակագրութիւնը տե՛ս Վարդան Մատթէոսեան, *Կոստան Չարեան եւ Վահան Նաւասարդեան*, «Բազին», 4, 1999, էջ 110-123. Նոյն, *Գրական-քաղաքական մամակագրութիւններ*, Անթիլիաս, 2009, էջ 254-259:
⁸ Յարութիւն Ադայեան (1900-1983), ֆրանսահայ գրագէտ:

Գ.

5-10-55
Schwendenweingasse, 2
Wien, XVIII

Միրելի Փոլատեան,
Ցաւում եմ, որ ձեզ ի գուր տեղը նեղութիւն պատճառեցի: Նամակս ձեզ գրած էի՝ երբ միւս օրը տեղեկութիւն ստացայ, որ իրերը եկած են: Եթէ ամէն բան լաւ անցնի այսօր իսկ տուն կ[ը] դրկեն:

Սխիթարեանների⁹ հետ տեսնել դեռ չի կարողացայ, որպէսզի խօսեմ հրատարակութեան մասին, որ մեր խօսակցութիւններին առարկան էր Մարսիլիայում: Ամառանոց գնացել են եւ մի քանի օրից միայն պիտի վերադառնան: Տեսնեցայ Հայաստան մեկնող պատուիրակների հետ, Սուրիայից եկած:¹⁰ Տեսնենք վերադարձին ինչ պիտի պատմեն:

Վիեննայից, ինչպէս գրած էի, շատ գոհ եմք: Մեծ եւ անաղմուկ քաղաք է: Վալելուչ, մաքուր, քաղաքավարի: Մեծ տարբերութիւն կայ այստեղի եւ Ֆրանսիայի մէջ: Պէտք է մի օր անպատճառ գաք եւ ծանօթանաք Եւրոպայի այդ մասի հետ: Շատ եւ շատ երաժշտութիւն կայ: Գրական աշխարհի հետ դեռ չծանօթացայ: Հայ գաղութը դժբախտաբար վաճառականներից է բաղկացած եւ իմ եւ նրանց մէջ ոչ մի կապ չեմ տեսնում: Անշուշտ Սխիթարեանները կան, նա էլ տեսնենք ինչ են:

Այստեղ կենդրոն կայ, մեծ գրավաճառանոց, ուր կարելի է ապսպրել հայ գիրքեր: Ապսպրեցի մի շարք նոր հրատարակութիւններ, լեզւին, հայագիտութեան եւ արւեստին վերաբերեալ: Տեսնե[ն]ք պիտի ստանա՞մ: Եթէ ամէն ինչ լաւ ընթանայ, կարող եմ նաեւ ձեզ համար ապսպրել: Շաբաթը մի անգամ գրացուցակ է լոյս տեսնում ուր հայերէն գրքերի մասին եւս տեղեկութիւններ են տալիս: Անցեալ օրը հայերէն գրացուցակ էլ էին դրկած:

Շատ շատ բարեւներ իմ եւ կնոջս կողմից: Մեր յարգանքները նաեւ ձեր ազնիւ տիկնոջ:

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

9 Սխիթարեան Միաբանութեան Վիեննայի ճիւղը աստրիական մայրաքաղաքը հաստատուած էր 1811-ին:
10 Յայտնի չէ, թէ խօսքը ի՞նչ պատուիրակութեան մասին է:

Գ.

2-1-56¹¹

Վիեննա XVIII
9Schwendenweingasse 2

Միրելի բարեկամ,
Շատ շնորհակալ եմ ձեզ յայտնած զգացումների մասին: Լաւ է, որ գործողութիւնը կատարուեց Վիեննայում, որովհետեւ մի շարք վտանգներից անցայ, որ ֆրանսական պայմաններում կարող էր վատ վախ[ճ]ան ունենալ:¹² Բաւ է ասել, որ գործողութիւնը երեք ու կէս ժամ տեւեց, որ արթնցայ ու նոր թմրեցուցիչ տւին, որի վրայ սիրտս եօթը երկվայրկեան կանգ առաւ եւ մի ժամ պէտք եղաւ շնչառութիւնս կանոնաւորելու համար: Բարեբախտաբար շրջապատուած էի եօթը բժիշկներով, որոնցից մի քանիսը բնտանիքի բարեկամներ, որ ամէն ինչ արին ինձ փրկելու համար: Ինչպէս տեսնում էք մի քանի վայրկեան իջայ միւս աշխարհ եւ ետ եկայ:¹³

Հիմա լծել եմ շատ մեծ աշխատանքի, որին պիտի նւիրեմ կեանքիս մնացած շրջանը:¹⁴ Սյսիթարեան վանքի գրադարանը իմ տրամադրութեանս տակն է եւ Հայր Ակիմեանն¹⁵ էլ իսկական բարեկամ է, ինչ որ նպաստում է իմ աշխատանք-

¹¹ Թուականը սխալմամբ սեքենագրուած է «21-56»:
¹² 1955-ի վերջաւորութեան, Ջարեան վիրահատական գործողութեան ենթարկուած է Վիեննայի մէջ, որ զինք հասցուցած է մահուան դուռը:
¹³ Ջարեան այս դէպքը պատմած է Հայաստան՝ 1960-ական թուականներուն ներգաղթելէ ետք: Ռուբէն Ջարեան այդ պատումը հետեւեալ կերպով գրի առած է իր յուշերուն մէջ, 1957 թուագրումով. «... 1957-ին Վիեննայում վիրահատութեան են ենթարկուել ու քիչ էր մնացել, որ այն աշխարհը գնայի: Լռեց:
... Վիրահատութիւնից առաջ քնեցրին: Բժիշկը նկատում է, որ ոտիս մի մատը շարժում է, կարգադրում է լրացուցիչ քնեցում անել: Անում են: Նկատում է, որ սիրտս կանգ է առել, շտապ սկսում է սրտի մասսաժ: Անցնում են թուլէներ, իսկ սիրտս չի աշխատում: Ութերորդ թուլէին լսում է սրտիս առաջին զարկը: Ուրեմն եօթ թուլէ կլինիկական մահուան մէջ եմ եղել» (Ռուբէն Ջարեան, *Յուշապատում*, գիրք երկրորդ, Երեւան, 1977, էջ 291-292):
¹⁴ Կ'ականարկէ *Գիրք դիւցազներգութեանց* վիպերգերու հատորին, հրատարակուած՝ յետմահու (Երուսաղէմ, 1979): Ըստ Կ. Ջարեանի վկայութեան, այդ գիրքին ստեղծումը հետեւանք էր վերոյիշեալ բժշկական գործողութեան. «Այս բոլորի մասին բժիշկը պատմեց մի քանի օր յետոյ, երբ ամէն ինչ բարեյաջող էր անցել եւ ապաքինուելու վրայ էի: Մարսափեցի: Ուրեմն կարող էի չլինել: Եւ որոշեցի մի այնպիսի գործ ստեղծել, որ ժողովրդի սրտով լինի: Ու գրեցի *Գիրք դիւցազներգութեանցը*» (Ռ. Ջարեան, *Յուշապատում*, էջ 292): Ի դէպ, Փոլատեանի հետ գրոյցի աւարտին, վերջինս հարցուցած է. «Ձեր մեծ գործը, որուն մասին խօսած էք ինձի: Հայ ժողովուրդի ամբողջ կեանքը տուող մեծ պոեմ մը, դիւցազներգութիւն մը, ե՞րբ պիտի աւարտի, սկսա՞ծ էք արդէն»: Ջարեանի պատասխանը եղած է. «Այո՛, սկսել եմ եւ մի քանի տարուց կ'աւարտի, եթէ ապրեմ մինչեւ էդ ժամանակ: Եւ վստահ եմ որ ապրելու եմ մինչեւ էդ ժամանակ» (Փոլատեան, *Ձրոյց*, էջ 110): Կարելի է ենթադրել, որ ան այս գործը արդէն սկսած էր Վիեննա կեցութենէն ու վիրահատութենէն առաջ, թէւ բացառուած չէ, որ Փոլատեան այս հատուածը մուծած ըլլալ՝ վիրահատութենէն ետք:
¹⁵ Հ. Ներսէս Ակիմեան (1883-1963), բանասէր եւ ձեռագրագէտ, «Հանդէս Ամսօրեայ»ի երկարամեայ խմբագիր:

ներիս: Վիեննան էլ գեղեցիկ է եւ խաղաղ, ինչ որ նպաստում է նաեւ կենտրոնանալու եւ թաղելու իմ աշխարհիս մէջ:

Պարիզից ձեր ասած հանդէսը դեռ չստացայ:¹⁶ Երբ ստանամ պիտի ուշադրութեամբ կարդամ: Իմ տպաւորութիւնս այն է, որ Ֆրանսիայում լաւ եւ տաղանդաւոր գրական ուժեր կան, բայց պակասում է դեկավարող միտքը եւ միութիւնը: Իմացայ որ Հայաստանում մեծ հետաքրքրութեամբ են [հ]ետեւում արտասահմանեան գրական արտադրութեան եւ նաեւ ծարաւով: Սիացած մի շարժումը կարող է բարերար ազդեցութիւն ունենայ նաեւ նրանց վրայ: Երիտասարդները այդ պէտք է գիտակցեն:

Ուրախութեամբ պիտի պատասխանեմ ձեր հարցին: Չէ՞ք կարծում որ լաւ կ[ը] լինէր աչքի անցնէի այն ինչ որ գրած էք տպելուց առաջ: Կարող է պատահի որ փոքրիկ ուղղումներ մտցնեմ եւ աւելի պարզեմ որոշ հարցեր: Ամենայն դէպս ձեր տրամադրութեան տակ եմ:

Կինս միշտ մեծ համակրութեամբ է խօսում ձեր մասին եւ խնդրում ձեզ եւ ձեր յարգելի տիկնոջ յայտնել իմ ջերմ ողջոյնները: Ես էլ միացնում եմ իմ ձայնս՝ ի սրտէ:

Խնդրում եմ բույաբէսները¹⁷ ուտելու ժամանակ ինձ էլ յիշէք:

Մնամ ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Ե.

15-1-56
Koschatgasse, 110
Wien XIX

Սիրելի բարեկամ,

Յուսամ Մարսիլիայի անօրինակ ցրտերը ձեր առողջութեան չեն վնասած: Կարդացի թերթերում այնտեղ տիրող վիճակի մասին եւ, բնականաբար, մտածեցի ձեզ: Այստեղ էլ շատ ցուրտ է անում - 23-25 – բայց զգալի չէ, որովհետեւ այդ ցրտերին վարժ եմ եւ տներն էլ ըստ այնմ են շինուած:

Ես բոլորովին կազդուրւած եմ եւ լծել եմ աշխատանքներիս: Սկսած գործս առաջ է գնում մեծ թափով եւ եթէ այդպէս շարունակւի՝ շատ գոհ պիտի լինեմ:

Ճիշտ հիմա «Անդաստան»¹⁸ երկու թիւերը ստացայ: Շատ լաւ եւ ճաշակաւոր տպագրութիւն է: Բովանդակութիւնը խառն եւ երբեմն հետաքրքրական: Պակասում է ուղղեցոյց [sic] գիծը, շատ էկլէկտիկ է: Ինչ որ հասկանալի է ներկայ պայմաններում:

¹⁶ Կ'ակնարկէ «Անդաստան»ին:

¹⁷ Bouillabaisse՝ Մարսէլի բնորոշ ու ձկնեղէնի վրայ հիմնուած կերակուր:

¹⁸ «Անդաստան» (1952-1970), ֆրանսահայ գրական ու գեղարուեստական հանդէս, խմբագրութեամբ՝ Բիզանդ Թօփալեանի:

Հիմն գանք ձեր հարցերին:¹⁹

Ի՞նչ եմ մտածում հայ բանաստեղծության մասին առհասարակ: - Մեր հայ հին գրականությունը, մեջը առնելով նաեւ այդպէս կոչւած պատմագիրները, մանաւանդ բանաստեղծական է: Այդ բանաստեղծութեան պատմությունը դեռ չէ գրւած եւ բաղդատական կերպով չէ ուսումնասիրւած: Չէ բնորոշւած նրա հիմնական շեշտը եւ հայ ոգու առանձնայատուկ բնոյթը: Ըստ իս, նա մանաւանդ ներքին լոյս է: Հող, արիւն եւ ճրագ:

Ի՞նչ է հիմնական տարբերությունը ասկէ 50 տարի առաջ գրւած մէկ հայ քերթւածի եւ այսօրանին մէջ: - Դժար հարց է, որովհետեւ բանաստեղծությունը ձեւի տեքնիկից եւ նոյնիսկ բովանդակությունից չի կախւած, այլ այն անորոշալի մթնոլորտից, այն բառերի տակ թա[ք]նւած լոյսի եւ զգացման հոսանքներից, որոնց կարելի չէ ձեւակերպել, այլ կարելի է միայն ներքնապէս հաղորդել: Պոլսում մշակւել է մանաւանդ լեզւի գեղեցկությունների վրայ հիմնւած քերթողական արւեստ[.] իսկ Կովկասում՝ չքաւեզու [sic]: Աբովեանը,²⁰ որ մեծ բանաստեղծ է, էպիկական վէպը կառուցել է հայ տան մման աղքատ սաղւաժ, ոտքերը գետնի տակ մխրճած, ցեխով, քարով եւ թրիքով շինւած նիւթերով: Բայց ներսը հրաբուխ է, իսկական դիւցազներգական թափ եւ թռիչք: Կարենորը այդ է:

1910-ից ի վեր հայ բանաստեղծությունը շատ նւաճումներ է արել անկասկած, բայց ոչ մէկ հրաբուխ չի ծնւել: Պէտք է յիշել այն դժոխսային շրջանը որ անցանք: 1910-1913-ը մեծ ոգեւորութեան տարիներ էին: Այն ինչ որ կար այն օրերին, եւ ինչ որ չկայ այսօր, հաւատքի եւ ինքնավստահութեան այն հուրն էր, ապագան յաղթահարելու այն կամքը, ստեղծագործութեան միջոցով կերտելու եւ կերտւելու այն պահանջը, առանց որոնց ոչ մի իսկական գրական շարժում չի կարող գոյութիւն ունենալ: Գրականութիւն մշակւելը մի բան է, գրական շարժումը՝ հաւաքական ենթագիտակցութեան այդ անդիմադրելի [պ]ոռթկումը՝ ուրիշ բան է: Այսօր մենք ունենք հարիւրաւոր տաղանդաւոր գրագէտներ որ գրում են ամէն լեզուով, բայց հայ գրականութիւն չունենք:²¹ Այդպէս նոյնպէս նկարչութեան մէջ: Միայն երաժշտութիւնն է, որ բացառութիւն է կազմում:²² Այն շարժումը որ ստեղծւած էինք, առ այժմ միակն է որ մնում է յիշատակելի: Վարուժան, Թէքէեան, Տէրեան, Թումանեան, Իսահակեան, Չարենց, Սիամանթո ...²³ Հայ բանաստեղծութեան նորագոյն ոսկէ

¹⁹ Յաջորդ բաժնին համար, գրուցավարի մէջընդմէջ հարցումներով ու մեկնաբանություններով, ու նաեւ որոշ խմբագրութեամբ, տեւ Փոլատեան, *Ձրոյց*, էջ 235-238:

²⁰ Խաչատուր Աբովեան (1809-1848), արեւելահայ վիպասան ու մանկավարժ: Արեւելահայ արդի գրականութեան հիմնադիր կը համարուի իր *Վերք Հայաստանի* վէպով:

²¹ Այս նախադասությունը տպուած է հետեւեալ ձեւով. «Այսօր մենք ունենք հարիւրաւոր տաղանդաւոր գրագէտներ, որ գրում են ամէն լեզուով, մշակում են գրական րոլոր սեռերը, որոնց մէջ եւ քանաստեղծութիւն, բայց հայ գրականութիւն չունենք» (Փոլատեան, *Ձրոյց*, էջ 237. ընդգծումը մերն է):

²² «1910-ից ի վեր... բացառութիւն է կազմում» հատուածը:

²³ Տպագիր տարբերակին մէջ, Իսահակեանը հանուած է եւ մուծուած է Ահարոնը: Շարադրանքն ալ փոփոխութեան ենթարկուած է. «Վարուժան, Թէքէեան, Սիամանթո, Ահարոն, Թումանեան, Տէրեան, մինչեւ Չարենց...» (Փոլատեան, *Ձրոյց*, էջ 237):

շրջանը: Յետոյ եկան պատերազմներ, կոտորածներ, փլչում, փռչում: Փռչումների եւ մոխիրի միջոցի իրենց գլուխները դուրս ցցեցին Խորենացիներին,²⁴ Դավիթ Անյաղթներին,²⁵ Աբովեաններին հալածող տիրացուները.²⁶ նախանձով, չարութեամբ, տգիտութեամբ լեցած վարժապետները, լրագրողները, կուսակցականները: Քաղաքական տիրեց մշակոյթայինի [sic] վրայ, թէպէտ եւ ամէն մի միջատ մշակոյթի մասին է բարբառում: Այդ պայմաններում, եւ հասկանում եմ, որ նոր սերունդը, չնայած իր ճիգերին եւ տաղանդին, հասակ չի կարող նետել: Անշուշտ, տարագիրներ են, բայց Դանտէն²⁷ էլ տարագիր էր²⁸ եւ ապրում էր salendo altrui scale ...²⁹ Պէ՞տք է յուսահատել՝ երբե՞ք: Հայ երիտասարդ բանաստեղծները, եթէ արտաքին եւ նեղ անհատական մտահոգութիւնները մի կողմ նետեն, եւ, քաջաբար, լսեն իրենց մէջ բոցկլտող հուրի ձայնն՝ կարող են մեր գրականութեան մի նոր եւ լուսաւոր շրջան ստեղծել: Արտահայաստանի ազատ պայմաններում, անկաշկանդ, նրանք կարող են ստեղծել նոր արժ[է]քներ, նոր ձեւերով եւ նոր մօտեցումներով արտայայտւած եւ նոր աշխարհագրացումով լեցւած: Դրա համար նախ եւ առաջ պէտք է հաւատք, խոնարհութիւն, պաշտամունք: Այն երկիրներում ուր չկայ պաշտամունք հանդէպ մեծերին, ուր չկայ գուրգուրանք եւ սէր՝ չկայ ստեղծագործութիւն: Պէտք է հրաժարել նեղմտութիւնից, մէկը միւսին նախանձելու հայկական բնածին թերութիւնից: Պէտք է լինել լայնախոհ, վեհանձն եւ, մանաւանդ, թոչնէ, ճախրել իմանալ: Պէտք է համախմբել, խօլարաբար [sic] ոգեւորել[,] իմանալ եւ յանդգնել:

Հրատարակելիք պրակներին մասին շատ եմ մտածում եւ վաղուց սկսած կ[ը] լինէի՝ եթէ այդ անպիտան հիւանդութիւնը ինձ գետին տապալած չլինէր եւ գոնէ մէկը գտնէի, որ տեքնիկ կերպով ինձ կարողանար օգնել: Այստեղ մի քանի վաճառականներից դուրս հայութիւն չկայ: Շնորհակալ եմ ձեր առաջարկած աջակցութեան համար: Տեսնենք, նոր ճիգ անեմ, փորձեմ:³⁰

Եւ եւ կինս շատ ուրախ պիտի լինէինք եթէ ամառայ ընթացքին այս կողմերը գայիք: Այստեղ տենիս խաղալու շատ [յ]արմարութիւններ կան:

Նաւասարդեանը,³¹ ում ժամանակին նամակ էի գրել խնդրելով թերթը դրկի,

²⁴ Մովսէս Խորենացի՝ հայ պատմագրութեան հիմնադիր (Ե. դար):

²⁵ Դավիթ Անյաղթ՝ հայ փիլիսոփայութեան հիմնադիր (Չ. դար):

²⁶ Տպագիր տարբերակին մէջ, հանուած են Խորենացիի, Դավիթ Անյաղթի եւ Աբովեանի անունները (Փոլատեան, *Ձրոյց*, էջ 237):

²⁷ Տանթ Ալիկիերի (1265-1321)՝ բանաստեղծ, իտալական գրականութեան հիմնադիր:

²⁸ Նախադասութիւնը մասամբ արեւմտահայերէն դարձած է. «Այստեղ տարագիրներ ենք, բայց չմոռնանք, որ Տանթէն ալ տարագիր էր...» (Փոլատեան, *Ձրոյց*, էջ 238, ընդգծումը մերն է):

²⁹ Իտալերէն՝ «ելլելով ուրիշի մը աստիճանէն»: Կ'ակնարկէ Տանթի «*Աստուածային կատակերգութեան*» 17-րդ երգի հետեւեալ եռեակի վերջին տողին. “Tu proverai sì come sa di sale / lo pane altrui, e come è duro calle / lo scendere e ‘l salir per l’altrui scale”:

³⁰ Վերոյիշեալ պրակները լոյս տեսած չեն:

³¹ Վահան Նաւասարդեան (1886-1956), եգիպտահայ հրապարակագիր, «Յուսաբեր» օրաթերթի երկարամեայ խմբագիր:

որովհետև ուզում եմ կարդալ ձեր գրածը մեր տեսութեան մասին,³² հիմա ահա երկրորդ անգամն է հարցնում է թե ո՞ր մնաց Փոլատեանի գրածքը:³³ Դա էլ բա՞ն է, ձեզ դիմելու տեղ ինձ է դիմում:
Եթե պատասխաններս ձեզ չեն բաւարարում գրեցէք:
Ջերմ բարեւներով եւ սիրով

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Ձ.

2 Դեկտ[եմբեր] 1960
1487 Olympus Ave.
Berkeley 8, Calif[ornia]

Միրելի Պր. Փոլատեան,
Ձեր, կամ աւելի շուտ «մեր» գրոյցը անակնկալ եղաւ ինձ համար այսքան տա-
րիներ յետոյ. չէի կարծում որ երբէք հրատարակե[ի]ք:³⁴ Խորապէս շնորհակալ եմ:
Առ այժմ այստեղ եմ, Կալիֆորնիայի այս շատ գեղեցիկ վայրում, բայց միայն
գեղեցիկ, առանց հոգեկան որեւէ բովանդակութեան: Զանի անգամներ ճիգ արի՝
ստիպւած՝ ամերիկանալու, բայց ի գուր: Պարապի հետ կարելի՞ է ամուսնանալ:
Եւրոպացի եմ, եւ յաճախ կարօտով մտածում եմ Կասիի եւ Էքսի մասին, որտեղ
միասին ձեզ հետ այնքան լաւ օրեր անցրինք:³⁵ Կինս նոյնն է զգում: Միշտ յուզու-
մով պատմում է ձեր տենիսի [sic]³⁶ խաղալը, պատահական զգեստներով:
Ո՞վ է իմանում, կարելի է եկող տարի նորէն տեսնենք:
Մեղմում եմ ձեր ձեռքը եւ կինս միանում է ինձ իր ջերմագին բարեւներով: Գրե-
ցէք:

Ձեր
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

³² Կ՝ականարկէ 1955-ին տեղի ունեցած գրոյցին:
³³ Ջրոյցի ներածական տողերուն մէջ, Փոլատեան գրած էր, թէ, ան գրի առնուած է ողբացեալ Վա-
հան Նաւասարդեանի խնդրանքով, «Յուսաբեր»ի համար: Կը ցաւիմ, որ միայն այսօր կարելի եղաւ
զայն հրատարակել (Փոլատեան, *Ջրոյց*, էջ 86):
³⁴ Տե՛ս Կարօ Փոլատեան, «Ջրոյց Կոստան Զարեանի հետ», «Յուսաբեր», 15, 17, 18, 19 եւ 20
Հոկտեմբեր 1960:
³⁵ Ջրոյցի նախաբանին մէջ, Փոլատեան պարզած է, որ «մեր այս գրոյցը «պտուղն» է այդ զիշերներէն
մէկուն: Միջերկրականի ափին, այն հրաշալի ծովախորշին մէջ, որ *Զասի* կը կոչուի, Մարսիլիոյ մօ-
տիկ» (Փոլատեան, *Ջրոյց*, էջ 86):
³⁶ Այսինքն՝ «թենիս խաղալը» (անգլ. tennis):

Է.

Մայիս 10[,] 1961
Բարսելոնա

Միրելի Պր. Փոլատեան,
Կալիֆորնիայից մեկնեցինք ապրանքատար նաւով, Cesare d’Amico, որը մի եր-
կու-երեք օրից պիտի կանգ առնի Մարսիլիա]ում եւ պիտի մնայ միայն մի օր:³⁷
Մտածում եմ, որ լաւ կ[ը] լինէր եթէ տեսնէինք ձեզ եւ Պր. Ադա]եանի հետ:
Նաւի ժամանման օրը եւ վայրը ձեզ կարող են հաղորդել:- Cie. Charles du
Borgne, 102 Boulevard des Dames. Telep[hone]: Co. 81-74
Ջերմ բարեկներով իմ եւ կնոջս կողմից

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

³⁷ Զարեան մեկնած էր Գալիֆորնիայէն դէպի Իտալիա, ուր պիտի միանար դստեր՝ քանդակագոր-
ծուհի Նուարդ Զարեանին, միասին Հայաստան այցելելու համար:

Տեսանելիության բաղձանք սփիւռքի արուեստին եւ գրականության մէջ

ԴԱԼԱՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

Մարկ Նշանեանի վերջին մտորումներուն մէջ կեդրոնական տեղ կը գրաւէ մահադիմակը: Այս փոխաբերական յղացքը կը դառնայ կիզակէտ, ուր Նշանեանի տասնեակ տարիներ շարունակ հետապնդած միւրեքը՝ լեզու-վկայ-վկայագրութիւն, ժամանակ-պատկեր-պատում միասնաբար կը կուտակուին ու միաժամանակ կը պարզուին:

Վերջերս, դասախօսական զրոյցներէն մէկուն ընթացքին, ան կ'ակնարկէր տեսողական արուեստի մահադիմակ արտադրելու յատկանիշին՝ ըսելով. «Արուեստի գործին մէջ արձանագրուած է սպասումը. սպասումը ինքնիւր մէջ է: Արուեստը կը սպասէ խնամակալին, որ պէսզի մտնէ թանգարան»: Այսինքն՝ արդի արուեստի պարագային, պատկերը՝ հասնելու համար տեսանելիութեան, պէտք է դառնայ արխիւ (ըլլայ ինքնիւր մահադիմակը), խնամակալի միջնորդութեամբ:

Հայկական սփիւռքի մէջ դժուար է անջատել արուեստագէտը վերապրողէն եւ մտածել արուեստի մասին՝ վկայագրութեան սահմանէն դուրս: Եթէ հասկընանք վկայութիւնը իբր ռոբալու ժխտում,

սփիւռքի արուեստը տեսանելիութեան բաղձանք ունի՞, խնամակալ ունի՞. հետեւաբար, ինչպէ՞ս կրնայ սգալ աղէտը: Տեսանելիութեան անկարելիութիւնն ու խնամակալի բացակայութիւնը պարզելով արդեօք: Եւ աւելի անդին, նման մօտեցում կրնա՞նք մշակել սփիւռքի գրականութեան մասին: Գրականութեան պարագային ի՞նչն է, որ կը համապատասխանէ տեսանելիութեան բաղձանքին կամ արխիւանալու ձգտումին: Իսկ ինչպէ՞ս կարելի է ընդլայնել արխիւանալու քաղաքականութիւնը, երբ կը խօսինք ցրուածութեան մէջ արտադրուած սփիւռքի գրականութեան մը մասին, գրուած՝ վերապրող լեզուով:

Իբր սկզբունք առնենք այն առաջադրութիւնը, թէ գրականութիւնը, եւ մանաւանդ արձակը, կրնայ խօսեցնել աղէտը: Բայց ի՞նչ կը նշանակէ խօսեցնել աղէտը, երբ դէպք մը աղէտալի կը դառնայ հոն, ուր վերապրողին համար փորձառութիւնը կը դարձնէ անխօսելի: Այսինքն՝ եթէ աղէտը սահմանէնք իբր ըմբռնումի խախտում, եւ հետեւաբար, փորձառութիւնը լեզուի բերելու անկարելիութիւն, գրականութիւնը ինչպէ՞ս

ԴԱԼԱՐ
ՇԱՀԻՆԵԱՆ

Ծնած է Պէյրութ: Ստացած է իր PhD-ն UCLA համալսարանէն, 2008 թուականին: Ներկայիս՝ ան կը դասախօսէ Long Beach-ի California State University-ի մէջ, համեմատական գրականութեան բաժանմունքէն ներս: Ան փոխխմբագիրն է «Armenian Review» գիտական պարբերաթերթին եւ կը մասնակցի «Ասպարէզ» օրաթերթի Critics Forum բաժնին՝ որպէս յօդուածագիր:

կրնայ յաջողիլ աղետը պատկերացնել:

Նման նիւթեր հետապնդող հեղինակներու համար պատասխանը պարզ է: Գրականութիւնը, որ, ի տարբերութիւն պատմագիտութեան, ազատ է ժամանակագրութիւն արտադրելու հրամայականէն, կրնայ աղետը խօսեցնել՝ ներկայացնելով անոր պատկերացման անկարելիութիւնը: Սոյն մօտեցման ծիրին մէջ աղետը կը տեսաբանուի իբր դէպք մը, որ կը ծաւալի առանց վկայի, քանզի ոճիրը ամբողջութեամբ վկայողը անոր զոհ գացողն է: Իսկ վերապրողը դուրս կու գայ իբր անկատար վկայ՝ կրելով կորստուած վկայութեան բեռը: Ուրեմն միայն գրականութիւն մը, որուն պատումը կը ցուցաբերէ վկայագրութեան միաժամանակ պահանջն ու ձախողութիւնը, յաջողած կը համարուի աղետի փորձառութիւնը պատկերացուցած ըլլալու:

Նշանեան եւս կը սահմանէ աղետը իբր վկայութեան անկարելիութիւն: Բայց, ըստ իրեն, վերապրողը կը համարուի ո՛չ միայն թերի վկայ, այլ մեռեալ վկայ: Վերապրողը կը վերադառնայ իբրեւ մեռեալ, որովհետեւ իր մէջ խորտակուած է կեանքի պայմաններէն առաջնահերթը՝ պատմելու կարողութիւնը, վկայելու հանգամանքը: Պատկեր, Պատում, Պատմութիւն գիրքի առաջին հատորին մէջ, Նշանեան, բացատրելով աղետի պատահարին բնոյթը, կը գրէ. «Պատումի պահանջը կը ծագի, կ'արտայայտուի օր-ցերեկէն ներս, Աղետի հորիզոնէն ներս, այն Աղետին որ կը հասնի տեսողութեան ու վկայութեան մարդուս մէջ, ու մարդը կը դարձնէ մեռեալ վկայ, եթէ չէ մեռցուցած պարզապէս որպէս մարդ» (206): Աղետին փորձառութիւնը կ'ուզէ գտնել իր պատումը, դէպքէն ետք, սակայն ի գոյր: Վկայութեան եւ պատումի պահանջը չի կրնար

կատարուիլ աղետալի փորձառութեան ընթացքին, եւ ճիշդ անոր համար, ուշացած պահանջը անգործադրելի է վերապրողին համար, որուն մէջ արդէն սպաննուած է վկան:

Մեկնելով վերապրողի սահմանումէն, ըստ Նշանեանի, վերապրող լեզուն ալ նոյնպէս մեռեալ լեզու է: Ուրեմն ի՞նչ կը նշանակէ ունենալ մեռեալ լեզուով գրականութիւն, ինչպէս արեւմտահայերէն գրականութեան պարագան է: Ի՞նչ կը նշանակէ վերապրող լեզուով խօսեցնել աղետը: Նշանեանի համար, վերը եւս նշուած այս հարցումին պատասխանը հետեւեալն է՝ գրականութիւնը կը խօսեցնէ աղետը, երբ գրութեան լեզուն կ'արձանագրէ իր մահը ինքնիր մէջ: Այսինքն՝ երբ լեզուն կը դառնայ ինքնիր մահադիմակը:

Գրական տեսութեան եւ քննադատութեան մէջ, գրական գործի մը կենդանութեան եւ մահուան սահմանը կը բնորոշուի գրութեան թարգմանելիութեամբ: Թարգմանելիութիւն կը նշանակէ, թէ գրական գործեր իրենց մէջ կը պարունակեն ձգտումը դէպի թարգմանութիւն, ուր կայ ապագայ կեանքի մը խոստումը: Այսպէս, թարգմանութիւնը երկու ձեւով կը ծառայէ բնագրին՝ թէ՛ կ'ապահովէ գործին յաւիտենականութիւնը, եւ թէ՛ կը կնքէ անոր սպառումը: Պահպանումի եւ սպառումի միջեւ այս վարանումը կը ծագի թարգմանութեան լեզուին եւ բնագրի բովանդակութեան միջեւ նոր ստեղծութեան հեռաւորութենէն: Լեզուն կը պարունակէ ժողովուրդի մը ապրելու, մտածելու ձեւի տրամաբանութիւնը: Երբ գրութեան մը բովանդակութիւնը կը մնայ անփոփոխ, սակայն ան կը վերարտադրուի նոր լեզուով, պառակտում մը կը ստեղծուի գործին ամբողջականութեան մէջ: Ըստ այս բանաձեւին, թարգ-

մանությունը նմանություն կերտող աշխատանք չէ, այլ հակառակը: Թարգմանության լեզուն պատկերն է այլ ժողովուրդի, ժամանակի ըմբռնումի, մշակույթի (այսինքն՝ բովանդակության) համապատասխանող լեզուի մը, եւ կը մնայ հեռու բնագրի պատումի բովանդակութենէն:

Նշանեան կը բարդէ բնագրի լեզուի եւ թարգմանության լեզուի բաղդատականը, մտածելով, թէ ինչպէ՞ս կը բարեփոխուի սոյն հաստատումը, երբ թարգմանությունը կը կատարուի վերապրող լեզուով: Ան կը գրէ՝ «Բայց լեզուն որպէս հրաշագեղ դիակ գրականութեան մէջ է որ կը յայտնուի, ըլլալով հոն վերջապէս ինքն իր պատկերը, թէ թարգմանութեան մէջ, ինչպէս ըսած էր նոյնաման բառերով 1923-ին Վալտեր Բենեամին: ... Հարցումը իմաստ մը ունի անշուշտ միմիայն եթէ հասկցուի, թէ ի՞նչ կը նշանակէ թարգմանել մեռեալ լեզուով մը, մեռեալ լեզուի մը մէջ, ու թարգմանելով՝ զմոսել մեռեալը, յաւերժացնել զայն, վերածել իր իսկ էութեան, կամ իր իսկ պատկերին, երեւցնել ինչպէս որ երբեք չէր երեւցած, իր լման շքեղութեամբ, այսինքն նաեւ որպէս զուտ նմանություն» (76): Վերապրող կամ մեռեալ լեզուն, որ արդէն զուրկ է բովանդակութենէ, կը պարզէ բնագրի լեզուն՝ իբրեւ մահադիմակ: Այսինքն՝ մեռեալ լեզուով թարգմանություն մը կը յայտնաբերէ, որ լեզու մը՝ իբր նշաններու հաւաքածոյ, ինքնիր պատկերն է արդէն, փոխադարձ նմանություն մը, մահադիմակ մը զուտ լեզուի:

Արեւմտահայերէնի պարագային հետաքրքրական պիտի ըլլայ մտածել հակառակ ուղղութեամբ: Ինչպէ՞ս մօտենալ թարգմանելիութեան հարցին՝ նկատի ունենալով մեռեալ լեզուն ո՛չ թէ իբրեւ

թարգմանության լեզու, այլ իբրեւ բնագրի լեզու: Կրնա՞նք բանաձեւել, որ յետեղեռնեան արեւմտահայերէն գրականությունը զուրկ է թարգմանելիութենէ, քանի որ հոն բնագրին լեզուն արդէն գիտակից է իր մեռեալ ըլլալուն: Տարբերելով ազգային լեզուներէ, արեւմտահայերէնը՝ իբրեւ վերապրող լեզու, պէտք չունի թարգմանության արարքի մը միջնորդութեան, պարզելու համար ինքնիր մահադիմակ ըլլալը:

Բնագիրի գաղափարը կը տարբերի գրականութեան ու տեսողական արուեստի ծիրերուն մէջ, սակայն թարգմանելիութեան եւ տեսանելիութեան բաղձանքը բաղդատելով, կարելի է հասնիլ մեր հարցադրումներուն աւարտին: Քսաներորդ դարու արուեստի հասկացողութեամբ, արուեստի գործի մը անգուղականությունը իր պատկերացուցած նիւթին մէջ չէ, այլ ինքի մէջ՝ իբրեւ բնագիր: Մեքենական արտատպումը թոյլատրած է, որ բնագիրը ունենայ աւելի նիւթական արժէք եւ հետեւաբար՝ նշանակություն: Բնագրի տեսանելիութեան բաղձանքը զայն կը յղէ դէպի արխիւայնացում, այսինքն՝ մուտք թանգարան, որպէսզի օժտուի նշանակութեամբ բնագիր ըլլալու կնիքը կրելով: Խնամակալը անհրաժեշտ մասնիկն է արուեստի գործի մը պատկեր կնքելու, մահադիմակ արտադրելու այս ընթացքին:

Իսկ եթէ գրականութեան մէջ թարգմանելիությունն է, որ կը կնքէ գործը իբրեւ պատկեր, գրագէտի մը միջնորդությունը պէտք է իբրեւ խնամակալ: Ուրեմն արեւմտահայերէնի պարագային, ուր բնագիրը կը մերժէ թարգմանելիությունը, արդեօք առաջադրությունը այն է, որ կարիքը չկա՞յ գրագէտին:

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆՆԵՐ

Պատկեր] Պատում] Պատմություն

հատոր 1

փիլիսոփայական բարեկամություն մը

Աղետի Հորիզոնին՝ Պատում եւ վերապրող Պլանշոյի արձակին մէջ¹

ՐԱՖԳԻ ԱՃԵՄԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

Ման Ֆրանսիսքոյէն Մաքրամէնթօ ինքնաշարժով քանի մը ժամ ճամբայ է՝ 140 քիլոմէթր: Տարիներ առաջ էր: Նոր եկած էիր տակաւին ու լեցուն էիր պատմութեամբ: Աւելի ճիշդ պատմութիւնը տակաւին կը հոսէր մարմնիդ մէջէն, կը կիսէր քեզ անցեալին ու ներկային միջեւ: Գործով գացած էիք ընկերոջ մը հետ, մէկ օրուան երթալ-գալ մը: Դամբում ընթացքին, ժամանակը անցընելու համար, խօսեր էիք զանազան միջոցներով մասին, անցնելով գուարճալիէն աւելի լուրջին ու չես գիտեր ինչպէս միջոցներ-հասեր էր մականունինդ, ազգութեանդ ու ծննդավայրիդ եւ անշուշտ ըսած էիր, պէտք էր ըսէիր ինչը, ինչուն եւ ինչպէս: Ըստիւ մըն էր, որ կոկորդիլ կը բխէր, բայց քեզմէ անդին էր: Քեզմէ անդին տեղէ մը կու գար ու ինքզինք կը պարտադրէր: Ըստելիք մը կար:

Հասարակ փորձառութիւն մըն է ու շատերու ծանօթ: Չեզմէ շատեր օր մը անցեր էք անկէ: Խորերէն եկող կանչ

մըն է, անծանօթ տեղէ մը, որ կ'ըսէ՝ պատմէ՛: Կարծես գար Լուսեանդ ներքին խորաններէն: Դէպքերը, այո՛, դէպքերը, բան մը, խօսք մը, որ կոկորդիլ մէջէն ճամբայ կը բանայ ու կը պահանջէ արտաբերուիլ, պատմուիլ, նախ քեզի, ապա շուրջիններուդ, դուրսի աշխիւն ու ականջին, որպէսզի կարծես վերջապէս բաժնուէր քեզմէ, դառնար իրական դէպք՝ արձանագրելի իրողութիւն պատմութեան տետրակներուն մէջ ու խորհրդարանական բանաձեւերու, որպէսզի դառնար ճշմարտութիւն դէմ յանդիման զայն ժխտող մեքենային: Դէպքը եւ ժխտումը եկած էին միասին առաջին օրէն իսկ եւ ուրեմն պահանջը՝ անընդհատ պատմելու, անհերքելի փաստերը պարզելու ...: Այդ պահանջը քեզ ալ ականաւոր լծեր էր իր պայքարին, դուն որ գուցէ ովկիանոս մը կամ ցամաքամաս մը անդին կը գտնուէիր իրադարձութեանց վայրերէն ու քանի մը սերունդ անց անոր թուականէն: Բայց մնացեր էիր կարծես դէպքի շարունակականութեան մէջ: Այս ի՞նչ յոռի շրջանակ է:

ՐԱՖԳԻ ԱՃԵՄԵԱՆ

Ծնած է Պէյրութ: 1987-ին հաստատուած է Մոնթրէալ: Շրջանաւարտ է Մոնթրէալի Գոնգորտիա համալսարանէն՝ որպէս ծարտագետ: Հետեւած է նոյն համալսարանի փիլիսոփայութեան դասընթացներուն: Առաջին գրութիւնները լոյս տեսած են «Հորիզոն» շաբաթաթերթի «Գրական յանդիման»-ին մէջ, 1994-էն սկսեալ: Մաս կազմած է ման աւոր խմբագրական կազմին, ինչպէս նաեւ Լոս Անճելըսի «Բաց նայակ» պարբերականին: Աշխատակցած է զանազան գրական ամսագիրներու եւ թերթերու՝ «Բագին»-ին, «Յառաջ»-ին, «Ինքնագիր»-ին եւ Մարկ Նշանեանի «Կամ» հանդէսին:

¹ Յատուկ անուններու տառադարձումը կու տանք արեւմտահայերէնի հարազատ հնչիւնակարգով:

Այս ի՞նչ տեսակ դեպք է, որ հարիւր տարի ետք կը շարունակէ իր կախարհութիւնը բանեցնել անընդմէջ՝ ետեւետեւի յաջորդող սերունդներուն վրայ:

ՊԱՏԿԵՐ, ՊԱՏՈՒՄ
ՊԱՏՈՒԹԻՒՆ

Անցնող քանի մը տարիներուն լոյս տեսան Մարկ Նշանեանի *Պատկեր պատում պատմութիւն* ընդհանուր խո-

Վերապրողը կարող չէ վկայելու պատահարին մասին, ա՛յն իսկ դէպքին, որ զինք դարձուցած է վերապրող:

րագիրը կբող շարքին առաջին եւ երկրորդ հատորները: Գեղեցիկ հատորներ, ճաշակով գեղազարդուած, գրքի գեղարուեստական մասնագիտական ձեւաւորումով, եւ տառատեսակի, եւ էջադրումի տեսակէտէ, բան մը որուն գոյութեան գիտակցութիւնն անգամ

չկայ մեր հրատարակիչներէն շատերուն մօտ մինչեւ այսօր: Իսկապէս իւրայատուկ առարկաներ ձեռքին մէջ: Իւրայատուկ մանաւանդ պարփակուած բովանդակութեամբ, երկար ատենէ ակնկալուած ուսումնասիրութիւններով, որոնք բիրեղացման կը բերեն հեղինակին տարիներու երկայնքին զանազան մօտեցումներով շօշափած հետաքրքրութիւնները:

Անոնք, որոնք ծանօթ են Նշանեանի գիրին ու մտածողութեան, գիտեն, թէ առաջին օրէն անոր գրչին տակ կը յայտնուին մտահոգութիւններ, որոնք պիտի մնան ու խորանան տարիներու երկայնքին: Օրինակ «ԿԱՄ» հանդէսի առաջին թիւերէն կայ թարգմանութեան հանդէպ նախասիրութիւն մը, թարգմանութիւնը ինքնին իբրեւ մտածելու կերպ յաղագս վերլուծական աւելի խորունկ աշխատանքի մը:² Այդ աշխատանքը կը միտի ներառնել Ադէտը իբրեւ հորիզոն, անսալով Յակոբ Օշականի տարիներ առաջ թելադրած «Ադէտը ընդունելու ու մտքին պատշաճեցնելու»³ պարտադրանքին: Ինչո՞ւ այդ պար-

² «ԿԱՄ», Հանդէս վերլուծական, լոյս տեսած են վեց թիւ, առաջինը 1980-ին Պէյրութ, վերջինը 2005-ին Լոս Անճելըս:

³ Մարկ Նշանեան, *Պատկեր Պատում Պատմութիւն*, Հատոր 2՝ *Մրցակցութիւններ*, Երեւան, Յովհաննիսեան Ինստիտուտ, 2016, էջ 45-46: Ահաւասիկ պարբերութիւնը ինչպէս մէջբերուած է Նշանեանի գրքին մէջ. «Իմ թելադրել ուզած Միխոքը սակայն կ'ընդգրկէ աւելին, քանի մը կարգեր միանգամայն...: Ձոր'յօրինէին պարզ որքան որակեալ, հանգամանաւոր մարդերը, գրող ինչպէս ընթերցող, գործող որքան արհեստաւոր...: Որոնք թղթը մեր Ադէտը ընդունելու, իրենց մտքին պատշաճեցնելու ահաւոր պարտքը կատարէին, իրենք իրենց, միայն ու միայն մտիկ ընելով իրենց խղճմտանքին եւ ոչ թէ ասոր ու անոր ուզածները առնէին մեկնակէտ, ու մեր այնքան պայծառ, անստուեր... կործանումը չարտարերէին աս ու ան տուտ աստուածներէն, քանի որ երկու պատերազմ ու ասոնցմէ առաջ քառորդ դար ողջակէզ մեզ ընելու էին առնուազն պարկեշտ»: Մէջբերումը կու գայ 1946-ին «Նայիրի» պարբերաբերքի մատենաշարով. Հայէպ լոյս տեսած Անդրանիկ Ծառուկեանի *Թուղթ առ Երեւան* հատորէն, որուն համար երկար յառաջաբան մը գրած էր Յակոբ Օշական: *Թուղթ առ Երեւան*ը պատասխան մըն էր Գեորգ Աբովի գրիչէն ելած մէկ տողին, որ ինքնին մէկ արտայայտութիւնն էր Խորհրդային վարչակարգին մղած աւելի լայն հակադաշնակցական ու Միխոքի հայութիւնը պառակտելու միտող պայքարին: Ծառուկեանինը մէկ շունչով ու արեւելահայերէն գրուած հայրենասիրական «պոեմ» մըն է, որ օրին յափշտակութեամբ կարդացուած է: Փաստ՝ հատորին գրեթէ

տադրանքը: Գիտակցութիւնն ու պահանջատիրութիւնը բաւարար չէի՞ն: Ապա՝ ի՞նչ կը նշանակէ «մտքին պատշաճեցնել»:

Նշանեան կը մէջբերէ Գրիգոր Պըլտեանի մէկ անդրադարձը Ադէտը մտածելու Օշականի այս հրամայականին շուրջ. «... ադէտ կոչուածը հողի, քիւի, սպանդի ու ոճիրի խնդիր մը չէ միայն, կալուածը պատմագրութեան ու փաստագրումին: Ադէտ կոչուածը ամենէն առաջ մտքի հարց մըն է»:⁴ Այսինքն դիտարկուածը մտքի խորտակում մըն է եւ ուրեմն զայն բառնալու պարտադրանքը: Նախ պէտք է ընդունիլ խորտակումը, ապա փորձել զայն տանիլ մինչեւ ծայր կարենալ անկէ անդին անցնելու համար, անկէ դուրս ելլելու

համար: Պըլտեանի մօտ ասիկա կը կատարուի բանաստեղծական լեզուին ու արարքին իսկ ընդմէջէն: Գրականութիւնը վայրն է մտածումի ծաւալման: Ուրեմն հարկը տեղ տալու անոր, ներառնելու խորտակումը:⁵ Նշանեան նոյն մտահոգութեամբ է, որ կը ձեռնարկէ Ադէտի մասին մտածումը արեւմրտեան մտքի հոլովոյթին բանալու աշխատանքին, փորձելով կապեր հաստատել, վերլուծումի ու քարգմանութեան միջոցով, մասնաւորաբար փիլիսոփայական մտքի ու գրականութեան հոյլ մը հեղինակներու հետ:⁶

Այստեղ է, որ Պլանշոյի որոշ գործերուն հետ հանդիպումը կը խաղայ ձգահի դեր, երբ յանկարծ կը սկսին երեւնալ կապակցութիւնները նոյն փորձառու-

տասնեակի մը հասնող վերապումները, աննախընթաց իրողութիւն հայ գիրքերու աշխարհին մէջ: Օշականի յառաջաբանը նոյնքան, եթէ ոչ անելի, արձագանգ ունեցած է, այս անգամ Հայաստանէն այդ տարիներուն հասած միջակէն վար գրական գործերու հանդէպ իր անգիշող կեցուածքին իբրեւ հակազդեցութիւն, որուն հետեւանքը եղած է գրողի անձին դէմ ելած աննախընթաց գրողը այսպէս կոչուած «հայաստանասէր» հատուածին կողմէ: Անհաւատալի է օրին հրապարակը ողողած մաղձը, որ հասած է մինչեւ անգամ հակակրօնի երեկոյի մը կազմակերպումին: Օրերն ու մթնոլորտը պայթուցիկ էին: Եօթանասուն տարի հեռաւորութենէ ապշեցուցիչը Օշականի յստակատեսութիւնն է ընդհանրապէս բայց մանաւանդ՝ իր անուանումով՝ մեր «Ադէտ»ի փորձառութեան ընկալումը ոչ միայն որպէս պատմական դէպք, ենթակայ քաղաքական շահերու, այլ ենթակային խորերը չափող իրադարձութիւն, որուն հետ դէմ յանդիման գալ է պէտք, եւ ոչ թէ մերժում կամ շրջանցում: Այստեղ հաւանաբար արուեստագէտի փորձառութիւնն է խօսողը երբ գրողը կ'ուզէ դէպքը դարձնել մտածման առարկայ: Այս մասին տես Նշանեանի հոյակապ «Մուտք»ը նշուած հատորին սկիզբը:

⁴ Նոյն, էջ 46:

⁵ Պըլտեանի մօտ սկիզբէն կայ լեզուի մտահոգութիւնը, որ մտքի խորտակման հետ կը կապուի: Ատիկա կ'երեւի բանաստեղծական գործերուն մէջ, օրինակ տողերու կոտրատումով ապա նաեւ իբրեւ բանաստեղծութեան յղացքի խորտակում: Տես օրինակ կարեւոր սակայն քիչ կարդացուած *Հակաքերթուած* հատորը, Լոս Անճելըս, «Հայ Սփիւռք» մատենաշար, 1979: Աւելի ուշ այս մտահոգութիւնը կ'անցնի արձակին, ուր պատումի կերպը ինքնին կը դառնայ խորտակումը ըսելու ու բառնալու ձեւը: «Լեզուն պէտք էր յիշեր ինչ որ զինք դարձուց անապատ» կը գրէ ան օրինակ *Անունը լեզուիս տակին* մէջ, Փարիզ, մատենաշար «Երկ», 2003, էջ 328:

⁶ «ԿԱՍ»ի էջերուն մէջ օրինակ ու Նշանեանի գրիչով կան քարգմանութիւններ Պենիամինէ, Պլանշոյէ, Նիցչէէ, Ինկլըրէ, Պաթայլէ, Պեռմանէ, Ժ.Լ. Նամսիէ: Ինքնագիր գրական հանդէսի առջանց էջին վրայ կայ Սայիտ, իսկ վերջերս լոյս տեսած *Ներման հարցը* հատորին մէջ կայ Տեռիտա (*Ներման հարցը՝ ժողովածոյ*, Խմբագր. Գառնիկ Ա. Բ. Գոյունեան, Մոնթրէալ, «Բան եւ գիր» մատենաշար, 2017): Այս ամէնը մեր տրամադրութեան տակ եղածէն նմոյշ մըն են միայն պարզապէս ցոյց տալու համար այդ աշխատանքին հետաքրքրութեան դաշտը: Նշանեանի մօտ քարգմանութեան հանդէպ հետաքրքրութիւնը լոկ քարգմանութիւն հրամցնելու սիրոյն չէ, այլ վերջաւորութենէն դիտար-

թեան տարբեր երեսակները կազմող թելերուն միջեւ: 2013-ին Նշանեան կը հրատարակէ *Վիպումներ* հատորը, որ կ'ընդգրկէ Պլանշոյէն երեք կարճ կտորներ՝ «Մահավճիռը» (1948), «Պատո՞ւմ մը» (1949) եւ «Վերջին մարդը» (1957), առաւել անոնց շուրջ ուսումնասիրութիւն մը իբրեւ վերջաբան: *Պատկեր պատում պատմութիւն* շարքի առաջին հատորի առաջին երկու բաժինները շատ անելի

րութիւն մը, զայն կապելով Պլանշոյի «Վերջին մարդը»ին: Հատորին ենթախորագիրն է «փիլիսոփայական բարեկամութիւն մը», ակնարկելով ֆրանսացի այս երկու գրողներու մտատրական մտերմութեան, մանաւանդ մէկէն միւսը գացող մտածումի թելերուն: Նախ՝ ինչո՞ւ Պլանշոյ:

ՊԼԱՆՇՈՅԻ ԱՐՁԱԿԻՆ ՀԵՏ
ՀԱՆԳԻՊՈՒՄԸ

Այս ի՞նչ տեսակ հրէշային դէպք է, որ կրնայ պատահիլ առանց անոր ճշմարտութիւնը հաստատող վկայի: Կա՞յ առանց ճշմարտութեան դէպք:

մանրամասն կ'ուսումնասիրեն այս երեք պատումներէն բխող նիւթերը, անոնց անելցնելով պատկերի ու մահադիմակի մասին գլուխ մը՝ մեկնելով լուսանկարիչ Գարոլ Ֆէքէթի մէկ գիրքէն, իսկ երրորդ բաժինը կ'ընդգրկէ Պաթայլի ներքին փորձընկալումին մասին ուսումնասի-

Մորիս Պլանշոյ՝ ինչպէս Նշանեան կը նշէ, Ի. դարու ֆրանսական գրականութեան անշրջանցելի անուններէն մէկն է, ոչ թէ անպայման իր գործերուն ժողովրդականութեան, այլ՝ այսր Ատլանտեան կամ այդր մտատրականներու լայն խաւի մը կողմէ որդեգրումին պատճառով: Պլանշոյ իր երկար կեանքին ընթացքին արտադրած է մտածողական արձակի բազմաթիւ հատորներ, ուր ի մի կու գան գրականն ու փիլիսոփայականը յաճախ մէջ-ընդմէջ: Ձուտ փիլիսոփայական գործ մը չէ անորը, սակայն գրականութիւնը կ'ընդունի իբրեւ մտածումի հիմնական

կող աշխատանք մը, լեզուն Պէնիամինի իմաստով «գոտ լեզու»ի իր նկարագրին մէջ ըմբռնող: 1980-ին կատարած առաջին իսկ թարգմանութիւնը Պէնիամինէն՝ «Թարգմանիչին պարտականութիւնը» խորագրով («ԿԱՄ» թիւ 1), այդ նիւթին շուրջ է: *Պատկեր պատում պատմութիւնի* առաջին հատորին մէջ պիտի գրէ՝ «... կը թարգմանեն արեւմտահայերէն, լեզուի մը մէջ որ կը «վերակենդանացնեն» թարգմանելու պարզ արարքովս, լեզուի մը մէջ որ տասնամեակներէ ի վեր չէ թարգմանած, լեզուի մը մէջ որ այդ իմաստով (բայց ուրիշ ի՞նչ իմաստ կայ) հասած է իր վախճանին, եւ ես թարգմանելով՝ ալ անելի կը մօտեցնեմ զայն իր վախճանին, կը կենդանացնեմ ու կը մեռցնեմ զայն, կը վերածեմ զայն վերապրող լեզուի մը» (էջ 137) եւ անելի առաջ թարգմանութիւնը «...որպէս զմոտմը լեզուին, անոր հրաշագեղ յաւերժացումը, երր թարգմանութիւնը այլեւս ոչ մէկ ընթերցողի համար է, ոչ մէկ մշակոյթի, ոչ մէկ նպատակի, ոչ մէկ փոխանցումի» (էջ 109-110): Նշանեան կը գծէ զուգահեռը թարգմանութեան ու Պլանշոյի արձակին մէջ երեւցող պատկերի երեւոյթին, որ կու գայ մահադիմակի ձեւին տակ: «Դիակը ինքնիր պատկերն է» պիտի գրէ ան, տողը առնելով Պլանշոյէն ու կապելով զայն Գարոլ Ֆէքէթի գործերուն (էջ 23) ու ապա լեզուին ալ պիտի տայ նոյն կարգավիճակը «ինքնիր պատկերը» դառնալու եւ ասիկա գրականութեան, բայց մասնատրաբար թարգմանութեան մէջ: Պատկերի ու թարգմանութեան ինչպէս նաեւ պատմութեան թեմաները կը կազմեն գրքին մնացեալ հաստ լարերը, որոնք սակայն կը մնան դուրս այս ակնարկի սեւեռումէն:

սարունակ, մանաւանդ հոն, ուր փիլիսոփայական լեզուն անկարող է տանելու միտքը առաջ:

Ինչպէս նշեցինք, նոր չէ Նշանեանի հանդիպումը Պլանշոյի գործին հետ: Առաջին օրէն կայ անիկա թարգմանութեան ընդմէջէն: Ինչ որ նոր է սակայն Նշանեանի տարիներու երկայնքին զարգացումը՝ զանազան թեմաներու ազդեցումն է ու անոնց ընթերցումը Պլանշոյի գործին մէջ: Ի՞նչ են այդ թեմաները: Նշանեան տարիներու երկայնքին տուած է բազմաթիւ դասախոսութիւններ ըլլա՛յ հայախօս համայնքներէ ներս, ըլլա՛յ համալսարանական միջավայրերու ու գիտաժողովներու ընթացքին եւ վերջին տասնամեակին մանաւանդ Հայաստան: Նորութիւնը այն է, որ թեքնաբանական ոլորտի յեղաշրջումին բերած դիւրութիւններուն իբրեւ հետեւանք՝ վերջինները կան այսօր իբրեւ տեսագրութիւն եւ անմիջական կերպով տրամադրելի են որեւէ ատեն: Youtube-ի արագ պրպտում մը կը բերէ ահաւասիկ հետեւեալ վերնագիրները. «Ժորժ Պաթայլ, Մորիս Պլանշոյ. ո՞վ է վերապրողը», «Վերապրածները», «Թարգմանութիւն եւ թարգմանելիութիւն», «Թարգմանել օտարութեան մէջ», «Պաթայլ՝ անմարդկայինի փորձընկալումը», «Ենթական՝ ինքնիշխանութիւն եւ գերիշխանութիւն», «Կորսնցրնել պատմութեան զգացողութիւնը» (ֆրանսերէն) եւ այլն: Վերապրող, ենթակայ, թարգմանութիւն, անմարդկայինը: Ասոնց տակ պիտի երեւին նաեւ՝ վկան, պատկերը, լուսանկարը, մահադիմակը, այս ամէնը աղետալիի, դէպքի

հորիզոնին վրայ ու պատումի հարցին հետ առնչուած: Այստեղ պիտի փորձենք լուսարձակը բանալ ասոնցմէ քանի մը հատին վրան, մանաւանդ պատումի ու վերապրողի կերպարի ներկայակցութեան, ինչպէս որ զայն երեւան կը բերէ Նշանեան Պլանշոյի որոշ շրջանի արձակներու երկայնքին: Տողը, որ գուցէ լատագոյնս կը խտացնէ այս յարաբերութիւնը Պլանշոյի մօտ, հաւանաբար հետեւեալն է. «Պատո՞ւմ մը: Ո՛չ, ո՛չ մէկ պատում այլեւս, երբեւիցէ»:⁷ Ինչի՞՞ մասին է ակնարկը եւ ի՞նչ կը նշանակէ պատում (récit):

ԵՆԹԱԿԱՅ ԵՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Տողը կու գայ Պլանշոյի «Պատո՞ւմ մը» կոչուող կարճ արձակէն լոյս տեսած առաջին անգամ այդ վերնագրով 1949-ին: Տարիներ ետք՝ 1973-ին՝ Պլանշոյ պիտի վերահրատարակէ զայն այս անգամ անոր տալով նոր վերնագիր մը՝ «Օր ցերեկուան խելագարութիւնը»: Նշանեան կը բացատրէ, թէ վերնագրի այս փոփոխութիւնը մաս կը կազմէ հեղինակին մօտ պատումի էութեան բացայայտումին հետ պատմելու գործողութեան ետ քաշուելուն: Պլանշոյի առաջին քանի մը գործերը բացայայտօրէն կը կրեն «վէպ» վերտառութիւնը, որմէ ետք անիկա տեղի պիտի տայ «պատում» եզրի գործածութեան, ապա այդ մէկն ալ պիտի անհետանայ, երբ արձանագրուի անոր դէմ արձակուած «ո՛չ»ը: Այնուհետեւ գրուածքը կարծես պիտի դառնայ այդ մերժումը բեմադրելու վայրը: Ո՛չ մէկ պատում: Մակայն

⁷ Մորիս Պլանշոյ՝ *Վիպումներ*, քրգմն. Մարկ Նշանեան, Ինքնագիր գրական ակումբ, Երեւան, 2013, էջ 124:

պետք է հասկնալ, թե ինչո՞ւ:

Նշանեան տող առ տող կը բանայ գրութեան ծալքերը՝ մէջտեղ բերելով անոնց ընդերքին պահուած կապակցութիւնները: Պատմողը զոհ կը դառնայ արկածի մը, որուն պատճառով կը վնասուի տեսողութիւնը, թէւ բժիշկները կարծես թէ կը վերականգնեն զայն, սակայն այդ պատահարը կը ստեղծէ առաջ մը եւ վերջ մը: Արկածէն առաջ ան պահ մը կ'անդրադառնայ կարելիութեան մը, որուն չէր անդրադարձած մինչ այդ: «Դուրսը, կարճատես տեսիլք մը ունեցայ»⁸ կ'ըսէ ու կը նկարագրէ, թէ ինչպէս կը տեսնէ կին մը մանկասայլակով ու մարդ մը որ դուռը կը բռնէ որպէսզի սայլակը սեմէ մը ներս առնեն: Անմիջապէս ետք ան կը նկարագրէ զառանցելու աստիճան յուզմունք յառաջացուցած փորձառութիւն մը: «Ահաւսիկ կը հասնի, այդպէս կը խորհէի, վերջաւորութիւնը կու գայ, բան մը կը պատահի, վերջաւորութիւնը կը սկսի: Ուրախութիւնս չափ ու սահման չունէր»:⁹ Նշանեան կը բացատրէ, թէ պատահարը չի կայանար պատահածին մէջ, որ հասարակ տեսարան մըն է, այլ պատմողին մօտ պատահարի մը վկան ըլլալու կարելիութեան անդրադարձին, բան մը, որ սովորական կրնայ թուիլ որեւէ անձի, որեւէ ենթակայի: Վերջապէս ականատեսի վկայութեան կարելիութիւնը ենթակայի հասկացողութեան մաս կը կազմէ: «Վկայ» բառին մէջ կայ տեսնելու եւ պատմելու անքակտելի

կապակցութիւնը, միշտ ճշմարտութեան սիրոյն»,¹⁰ կը գրէ Նշանեան: Աւելի անդին ան մանրամասն պիտի բացատրէ ինքնակայ ենթակայի յղացքին յառաջացումն ու զարգացումը ԺԸ. դարուն, երբ տեղի կ'ունենար «ենթակային յեղափոխութիւնը, որուն հետեւանքով ենթական կը դառնայ (կամ դարձած է) ինքնակայ՝ որպէս ինքն իր արտադրած օրէնքին հպատակող»:¹¹ Ենթական անցած է ինքնակայացման շրջանէ մը: Այդ կարողութիւնը ուրեմն ենթադրուած է բոլորին մօտ: Հապա եթէ կորուսուէ՞ր: Պլանշոյ ճիշդ այդ է, որ կը բացայայտէ երբ վկայութեան երեւումը կը նկարագրէ որպէս պատահար, այսինքն բան մը որ կը պատահի: «Վկայ ըլլալն է որ կը յայտնուէր» կը գրէ Նշանեան «... անկարելիութեան հորիզոնէն զատուելով... վկայի մահուան հորիզոնէն»: Դիտարկուածը ուրեմն վկայ ըլլալու կարողութեան վախճանն է: Տարօրինակ կը թուի այս կարելիութիւնը: Ինչպէ՞ս կարելի է կորսնցնել այդպիսի կարողութիւն եւ ի՞նչ կը պատահի անոր, որ կը կորսնցնէ զայն:

ՊԼԱՏՈՒՄԻ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆԸ

Վկայութեան կարելիութեան անդրադարձին կը զուգադիպի կամ անմիջապէս կը յաջորդէ տեսողութեան արկածը: Պատմողին աչքին մէջ ապակի կը փշրուի, որուն կը յաջորդէ բժշկական խնամքի ու ապաքինումի շրջան

⁸ Պլանշոյ, էջ 114:

⁹ Նոյն:

¹⁰ Նշանեան, *Պատկեր Պատում Պատմութիւն, Հատոր 1՝ Փիլիսոփայան բարեկամութիւն մը*, Երեւան, Յովհաննիսեան Ինստիտուտ, 2015, էջ 21:

¹¹ Նոյն, էջ 28:

մը եւ կ'իմանանք, թէ ենթարկուած է հարցուփորձի: Ո՞վ եւն հարցուփորձը կատարողները: Երկու էին կ'ըսէ պատմողը՝ մէկը տեսողութեան մասնագէտ, միւսը հոգեկան հիւանդութիւններու: «Խնդրած էին ինձմէ. Պատմեցէ՛ք «ճշգրտօրէն» ինչպէս տեղի ունեցան այդ բոլորը: Պատո՞ւմ մը: Մկսայ»:¹² Հոս կը վերադառնայ գրքին առաջին էջին առաջին տողը ու յանկարծ կ'անդրադառնանք, թէ մինչեւ հիմա պատմութեան խոստովանութիւն մըն էր, պատմելու կոչի մը ի պատասխան եղած, որմէ ետք սակայն հարցաքննողները կը պահանջեն որ ան անցնի «հաւաստի անցուդարձերուն»: «Ինչպէ՞ս թէ՛ հաւաստի անցուդարձերուն» կ'ըսէ պատմողը, «պատումս վերջացած էր», որմէ էջ մը ետք թեքսթը կ'աւարտի հոն, ուր կ'ըսէ «ո՛չ մէկ պատում այլեւս, երբեւիցէ»: Ի՞նչ է կատարուածը:

Նախ՝ յստակ է որ պատմողը անցած է տեսողութիւնը հարուածած արկածէ մը: Միայն տեսողութիւնը: Պատահածը սովորական արկած մը չ'երեւիր, որով ստեղծած է առաջ մը եւ վերջ մը, որոնք խզման վիճակի մէջ են, զայն դարձնելով միջանկեալ վիճակի մը բնակիչը, վերապրող մը: Կ'ենթադրուի սակայն, որ տակաւին կարող է վկայելու իր գլխուն եկածին մասին, այսինքն տալու դէպքերը ինչպէս որ եղան: «Ո՞վ ապակի նետեց ձեր դէմքին»¹³ կը պահանջեն իրմէ հարցաքննողները ու կը ստիպեն, որ անցնի «հաւաստի անցուդար-

ձեր»ուն: Հարցը է այն, որ պատմողը կ'ըսէ, թէ արդէն պատմած է ինչ որ պատահեցաւ: Հարցաքննողները սակայն կը պնդեն, նոյն ատեն աւելցնելով, որ պատմելիքը ամենայնդէպս նորութիւն պիտի չբերէր, որովհետեւ արդէն գիտէին ամէն բան: Տարօրինակ կացութիւն է ասիկա: Աւելի տարօրինակ է այն, որ պատմողը ինք կարող իսկ չէ հասկնալու թէ ի՞նչ կ'ուզեն իրմէ, ի՞նչ կ'ուզեն ըսել երբ կ'ըսեն «հաւաստի անցուդար-

Երբ Նշանեան կը գրէ «աղետը վկային մահն է մարդուն մէջ»՝ յստակ է, որ դէմ յանդիման կը գտնուինք մարդկութեան աղետին առջեւ, որովհետեւ անվկան վերջին մարդն է:

ձեր»): Պլանշոյ հոս կ'աւելցնէ արտառոց տող մը պատմողի բերնին մէջ. «Ստիպուեցայ ընդունիլ որ անկարող էի պատահածներով պատում մը կազմելու: Կորսնցուցած էի պատմութեան զգացողութիւնը»:¹⁴ Նշանեան գրքի երեք բաժիններէն մէկը ամբողջութեամբ պիտի տրամադրէ այս տողի մեկնաբանութեան, նախ ընթանալով Տեռիտայի քայլերուն վրայէն, ապա սակայն մեկնաբանութիւնը տանելով աւելի անդին, հոն ուր Տեռիտա չէ շարունակած: Չէ ուզած տեսնել հետեւանքը կ'ըսէ Նշանեան:¹⁵ Ո՞վ է վերապրողը: Ի՞նչ դէպք է, որ զինք կը դարձնէ վերապրող:

¹² Պլանշոյ, էջ 123:

¹³ Նոյն, էջ 122:

¹⁴ Նոյն, էջ 123-124:

¹⁵ Տե՛ս Նշանեան, Հատոր 1, էջ 165-241, ինչպէս նաեւ «Կորսնցնել պատմութեան զգացողութիւնը» (ֆրանսերէն դասախօսութիւն)՝ <https://www.youtube.com/watch?v=4L2Oe8xn5Aw> (ստուգուած՝ 21 Յուլիս 2017):

ՎԵՐԱՊՐՈԴԸ ԵՒ ՎԿԱՅԻՆ ՄԱՀԸ

«Մահավճիռ»ին մեջ, որ երկու մասով աւելի երկար արձակ մըն է, աւելի յստակ կ'որոնագծուի վերապրողի կերպարը: Հայերէն «մահավճիռ» եզրը կը թարգմանէ ֆրանսերէն «arrêt de mort» դարձուածքը, սակայն անոր կը պակսի ֆրանսերէնին մեջ երեւցող միւս երեսը, որ հակառակ ուղղութեամբ կ'ընթանայ, որովհետեւ «arrêt de mort» նաեւ բառացիօրէն կը նշանակէ մահուան կասեցում: ««Վերապրիլ»ը անշուշտ ամէն տեղ է», կը գրէ Նշանեան «սկսելով վերնագրէն» ու աւելի վար՝ ակնարկելով մահուան դատապարտութեան դատավճիռի գործադրման յապաղումին հետեւանք եղող սպասման վիճակին՝ ան կ'աւելցնէ՝ «վերապրողը արդէն մեռած է ձեռով մը, կամ մեռած պէտք է ըլլար»:¹⁶ Առաջին բաժնի պատմողն ալ կը գտնուի այդ վիճակին մեջ, որով բժիշկը իրեն ըսած է. «Քանի որ երկու տարիէ ի վեր պէտք է մեռած ըլլայիք, ինչ որ կը մնայ ձեր կեանքին յամուրդ նկատեցէք»:¹⁷ Ասիկա մէկ երեսն է վերապրողին: Կայ նաեւ յաւելեալ երես մը:

Ինչպէս տեսանք «Պատո՞ւմ մը»ին պատմողն ալ վերապրող մըն էր, իր պարագային տեսողութեան պատահարէ մը վերապրող, որուն ընթացքին ոչ թէ միայն կորսնցուցած էր տեսողութիւնը, այլ նոյն ատեն կամ ճիշդ անկէ առաջ ու պահուան մը համար միայն տիրացած էր աւելի պայծառ, կարծես անդեմական տեսողութեան մը, խելագարու-

թեան մատնող պայծառութեամբ, որ իրեն համար բեմադրած էր վկայելու կարողութեան գիտն ու կորուստը միաժամանակ: Գիտը ինքնին կորուստն է, կորուստին գիտը. կը նշանակէ կարժամանակ երբ վկայութիւնը կարելի էր: Հիմա ոչ եւս: Երբ հարցաքննողները կը պահանջեն պատահարին մասին «հաւաստի իրադարձութիւնները» ու ան չի հասկնար պահանջուածը, հոն յստակ կը դառնայ, թէ ի՞նչ է կատարուածը: «Ինչպէ՞ս թէ՛ «հաւաստի անցուդարձեր», հարց կու տայ ան: «Պատումս վերջացած էր»: Վերապրողը կարող չէ վկայելու պատահարին մասին, ա՛յն իսկ դէպքին, որ զինք դարձուցած է վերապրող: Այսինքն՝ վերապրողը չի կրնար ըլլալ այդ մէկ դէպքին վկան: Սէկ դէպք, այո՛, սակայն ատո՛վ իսկ ամէն բան տակն ու վրայ ընող, որով կ'անդրադառնանք, թէ վերապրողին մօտ խախտած է «վկայելու կարողութիւնը, տեսնելու-պատմելու այնքան բնական գոյգը... որ կը սահմանէ մեր մարդկայնութիւնը»:¹⁸ Ասկէ Նշանեան կը հետեւցնէ երկու բան:

Նախ կը նշանակէ, թէ վերապրողին մեջ սպաննուած է վկան: Սպանութիւն մըն է, որովհետեւ վկան ենթադրաբար ներկայ պէտք էր ըլլար: Առանց վկայի չիք ենթակայ, որովհետեւ այս երկուքը իրար կապուած են: Ենթական այլին վկայութիւնը հաստատելով կը գոյանայ, ինքնանդրադարձ կերպով: «Առանց այլի գիտակցութեան, չկա՛յ ինքնակայ ենթակայ»,¹⁹ կը գրէ Նշանեան: Ուրեմն անհրաժեշտ է վերապրո-

¹⁶ Նշանեան, Հատոր 1, էջ 123:

¹⁷ Պլանշոյ, էջ 12:

¹⁸ Նշանեան, Հատոր 1, էջ 21:

¹⁹ Պլանշոյ, էջ 274:

դի երևութաբանությունն մը կը շարունակէ ան, սակայն առանց ենթակայի փորձառութեան ինչպէ՞ս կրնայ գոյութիւն ունենալ որեւէ երևութաբանութիւն: Այս տեսակի աշխատանք մը պիտի նմանէր «Քառակուսի շրջանակի մը»,²⁰ կ’աւելցնէ ան: Բայց եւ այնպէս այդ չէ՞ Պլանշոյի ցոյց տալ ուզածը գրականութեան գոյին մէջ: Ահաւասիկ անոր կարեւորութիւնը: Պլանշոյի մօտ «գրականութիւնը կը դառնայ երևութաբանական տարրալուծարան մը»,²¹ կը գրէ Նշանեան: Փաստօրէն միայն ու միայն հո՞ն կարելի է «երեւման բերել» վերապրողը, վերապրողը իր բո՛ւն էութեամբ, այսինքն վկային սպանութիւնը կրողի իր լման հանգամանքով, հոն երբ տակաւին ան չէ՛ հերքած ինքզինք, ինչ որ պիտի տեսնենք: Գրականութիւնը, որով երեւնալիքը թիւերէն ու փաստերէն անդին է, պատմութենէն դուրս տեղ մը, վկայի մահուան մութին մէջ, եւ ուրեմն լեզուի սահմաններուն:

Կապը ահաւասիկ կրկին թարգմանութեան հետ, թարգմանութիւնը իբրեւ սահմանային գործողութիւն ի խնդիր գոտ լեզուին:

Ապա կը նշանակէ, թէ այդ դէպքը առանց վկայի դէպք մըն է: Այս ի՞նչ տեսակ հրէշային դէպք է, որ կրնայ պատահիլ առանց անոր ճշմարտութիւնը հաստատող վկայի: Կա՞յ առանց ճշմարտութեան դէպք: Այստեղ Նշանեան կրկին կը հետեւի Տեռիտայի վերլուծումին սակայն զայն կը տանի քայլ մը անդին. «Տեռիտա Պլանշոյի մօտ կը կարդայ ճշմարտագերծ դէպքը, որ աշխարհի միւս բոլոր դէպքերուն չի նմանիր, քանի որ բոլորը կը հպատակին ճշմարտութեան օրէնքներուն, իսկ այս մէկը ըստ էութեան ճշմարտագերծ է, ֆրանսերէն՝ sans vérité: Պատահած է որպէս չպատահած, ունենալով նոյն կառոյցը ինչ որ ունի ցեղասպանական կամեցողութիւններուն արդիւնքը որպէս դէպք»:²² Յնցիչ տողեր եւ մէկ կողմէ

²⁰ Տե՛ս վերեւ նշուած «Կորսնցնել պատմութեան զգացողութիւնը» դասախօսութեան տեսագրութիւնը: Այս նիւթով չափազանց հետաքրքրական է նաեւ Նշանեանի ֆրանսերէն «Le Sujet de l’Histoire – vers une phénoménologie du survivant» հատորը, Editions Lignes, Փարիզ, 2015: Տե՛ս օրինակ անոր մախաբանը՝ «La mort du témoin et le sujet de l’histoire»: Նշենք նաեւ, որ *Պատկեր Պատում Պատմութիւն* առաջին հատորի Պլանշոյի նուիրումը էջերուն մեծամասնութիւնը լոյս տեսած էին մախաբան այստեղ ֆրանսերէն լեզուով, սակայն նուազ ընդլայնումը կերպով, կազմելով գրքին երրորդ եւ «Survivre» խորագրուած բաժինը:

²¹ Նշանեան, Հատոր I, էջ 24:

²² Նոյն, էջ 128: Տեռիտայի մեկնաբանութիւնը կու գայ անոր Պլանշոյի նուիրումը «Parages» հատորէն, Editions Galilée, Փարիզ, 2003: Ի դէպ, այս նիւթը ծաւալուն ուսումնասիրութեան ենթարկած է Նշանեան իր «La Perversion historiographique» գրքին մէջ, Editions Lignes, Փարիզ 2006: Կայ նաեւ անգլերէն թարգմանութիւնը՝ «The Historiographic Perversion», Columbia University Press, NY, 2009, Կիլ Անիճարի վերջաբանով: Գիրքը կը բացուի նշանատր տողով մը, որ թէեւ կրնայ առաջին ընթերցումով գալթակղեցուցիչ թուալ, սակայն հաւանաբար լաւագոյնս կը խտացնէ գրքին գլխաւոր վիճարկումը՝ «Յեղասպանութիւնը իրողութիւն մը չէ (Genocide is not a fact)»: «Իրողութիւն մը չէ, որով է՛ իրողութեան իսկ քանդումը, իրողութեան հասկացողութեան քանդումը, իրողութեան մէջ իրողականին քանդումը (Genocide is not a fact because it is the very destruction of the fact, of the notion of fact, of the factuality of fact)»: Յստակ է, թէ այստեղ վիճարկումը յղացական գետնի մը վրայ կ’ընթանայ, եւ ոչ անպայման փաստագրական: Գրքին առաջին երկու գլուխները կը մեկնին իննսունականներուն Ֆրանսա տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանութեան նիւթով հանրային վիճաբանութիւններէ, առաջինը ամերիկացի պատմաբան Պեռնար Լուիսի, երկրորդը ֆրանսացի պատմաբան Ժիլ Վայնշթայ-

որով ըստածը աներեւակայելի բան մը կը թուի (ճշմարտագերծ դէպք), բայց նաեւ որով կապը կը կատարուի վերապրողին ու ցեղասպանական կամե-

«Վերջին մարդը ուրեմն վկայ չունեցողն է, քանի որ վերջինն է: Վկայ չունենալով չի կրնար նաեւ ըլլալ ինքն իր վկան, եւ դատապարտուած է նախ եւ առաջ ինքն իրեն համար, ինքն իր աչքին, մեռած ըլլալու, մեռնելէ իսկ առաջ»:

ցողութեան կառոյցին հետ: Դէպքին ճշմարտագերծ հանգամանքը կը գուգադիպի վկայութեան արգիլումին հետ, որ զայն կը նետէ պատմութենէն դուրս: «Ինչպէ՞ս կարելի է ըսել «Ա՛յս է որ պատահեցաւ» դէպքի մը մասին որ իր արգիլումը կը կրէ ինքն իր մէջ, եւ ուրեմն

նաեւ իր ճշմարտագերծ հանգամանքը»²³ կը գրէ Նշանեան ու կը շարունակէ աւելի անդին՝ «Այդ իմաստով ճշմարտագերծ դէպք, աղէտահար պատահար»:²⁴ Մէկն ու միւսը նոյն երեւոյթին տարրեր երեսներն են: Տեռիտայի մատնանշած դէպքին ճշմարտագերծ հանգամանքն է, որ զայն կը բանայ աղէտալիի հորիզոնին: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ճշմարտագերծը անասելին է՝ պատմութենէն դուրսը եւ իբրեւ այդ անընկալելին: Անիկա գերազանցօրէն սարսափելի դէպքն է որուն դիմաց լեզուն կը պապանձէ:²⁵ Երբ Նշանեան կը գրէ «աղէտը վկային մահն է մարդուն մէջ»²⁶ յստակ է որ դէմ յանդիման կը գտնուինք մարդկութեան աղէտին առջեւ, որովհետեւ անվկան վերջին մարդն է: Նշանեան առաւել եւս Պլանշոյի արձակին մէջ պիտի տեսնէ ուրուագծումը անոր որ պիտի կոչէ «քացարձակ վերապրող»ը: Պիտի տեսնենք:

նի հետ: Նիւթը անշուշտ անոնց մօտ յայտնուող ուրացողական դիրքորոշումն էր, որ հասած էր մինչեւ դատական ատեան: Գրքին երկրորդ կէտը կը մտնէ դէպքի վկայագրութեան ու արխիւացման տենդի հարցերուն մէջ, բաներ որոնք յար եւ նման են Պլանշոյի մօտ երեւցող հաւաստի իրադարձութիւնները պատմելու հրամայականին եւ անոր նման կը մնան դէպքի կառուցային ոլորտին ենթակա: Դէպքը իրագործողը կը պնդէ որ պատմաբանները տան իրենց վճիռը, քաջ գիտնալով որ ան ի սկզբանէ ի գործ դրուած էր իբրեւ ճշմարտագերծ դէպք, այսինքն իր հերքումը կը կրէր ինքն իր մէջ: Ասոր մէջ կը կայանայ Նշանեանի վերնագրին մէջ երեւցող «պատմագիտական խոտորում»ի իմաստը: Գիրքին մասին տե՛ս Նանոր Գպրանեանի գեղեցիկ գրութիւնը՝ <http://www.oxonianreview.org/wp/genocide-is-not-a-fact/>, իսկ անգլերէն քարգմանութեան մասին Միքիէլ Լիզընպերկի գրախօսականը *Journal of Genocide Research*ի 10 Մայիս 2012 թիւին մէջ՝ <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14623528.2012.684762>, որուն պատճէնը տրամադրելի է նաեւ այստեղ՝ https://www.academia.edu/11710747/Review_of_Marc_Nichanian_The_historiographic_perversion_Journal_of_Genocide_Research (ըլտրը ստուգուած 21 Յուլիս 2017):

²³ Նոյն, էջ 127:

²⁴ Նոյն, էջ 159:

²⁵ Պապանձումի երեւոյթը փոխ կ'առնենք Գրիգոր Պըլտեանի *Անունը լեզուիս տակ* նշուած հատորէն, էջ 309: Հոն անիկա կը կապուի դէպքին անուն տալու անկարելիութեան հետ. «Ինչպէ՞ս էր, ինչպէ՞ս եղաւ, ի՞նչ, ինչպէ՞ս կոչել, ամենէն դժուարը արդէն այդ չէ՞, գտնել անունը, անուն մը, որ ոչ թէ կը փարատէ ամէն անձկութիւն այլ կը մեղմէ զայն, եւ մէկէն ու վերջնականօրէն կը փակէ պապանձումի ժամանակը»:

²⁶ Պլանշոյ, էջ 278:

ՎԵՐՋԻՆ ՍԱՐԳԸ ԵՒ ԲԱՑԱՐՁԱԿ ՎԵՐԱՊՐՈՂԸ

Վիպումներ հատորի երրորդ արձակը կր կոչուի «Վերջին մարդը»: Ո՞վ է այդ վերջին մարդը: Ենթակայի ինքնագիտակցությունը՝ ըսինք՝ հայեական է, կը հիմնուի այլի գիտակցության վրայ: «Ենթակայ մը կայ որպէս այլին գիտակցությունը: Եւ ուրեմն որպէս վկայ»:²⁷ Պահ մը երեւակայենք, թէ մնացած է միմակ, վերջինը: Յստակ է թէ պիտի չունենար իր մասին վկայող: Աւելի սարսափելին այն է, որ պիտի չկարենար վկայել մաւ ինքնի մասին, պիտի ըլլար գրկուած վկայութեան կարողութենէն, ինքնի վկան ըլլալու կարողութենէն: Վերջին մարդը այն մէկն է որուն մէջ ջնջուած է, բնաջնջուած է վկան:²⁸ Ասիկա յստակ է: Վերջին մարդը մաւ վերապրող մըն է: Վերապրած է իր մէջ վկան սպանած դէպքէն: Մակայն եթէ այդ դէպքը «ճշմարտագերծ» է, ինչպէս կը նշէ Տեռիտա, կը նշանակէ թէ վերապրողը չի կրնար վկայել դէպքի ճշմարտացիութեան մասին: Վերապրողը չի կրնար վկայել: Վերջ: Ասկէ կը ծագի երկու հարցում:

Նախ՝ ի՞նչ ակնկալութեամբ է որ հարցաքննողները վերապրողին կ'ըսեն «պատմեցէ՛ք «ճշգրտօրէն», առաւել եւս երբ պատմողը դիտել կուտայ թէ՛ «պատասխանաւորութիւն մը պիտի չբացայայտէր, քանի որ շատոնց ի վեր ամէն ինչ բացայայտ էր»:²⁹ Ինչո՞ւ պատմել

ուրեմն: Սովորական շփոթութիւնն է՝ կը բացատրէ Նշանեան՝ վկային եւ վերապրողին միջեւ: «Վերապրողը կը նկատուի վկայ... պէտք է պատմել իր փորձառութիւնը»:³⁰ Ասիկա մաս կը կազմէ ցեղասպանական կամեցողութեան բանեցման կերպին, որով հերքումը մաս կը կազմէ անոր ներքին կառոյցին: Գործադրման իսկ պահուն, վկայի սպանութեան իսկ պահուն անիկա վերապրողին կ'ըսէ պատմել, քաջ գիտնալով որ գործուած ոճիրը իր բնոյթով գերազանցապէս անվկայ ոճիրն է, որովհետեւ վերապրողը կը դնէ վերջին մարդու վիճակին մէջ: Վկան սպանուած է: «Վերջին մարդը ուրեմն վկայ չունեցողն է, քանի որ վերջինն է: Վկայ չունենալով չի կրնար մաւ ըլլալ ինքն իր վկան, եւ դատաւարտուած է մախ եւ առաջ ինքն իրեն համար, ինքն իր աչքին, մեռած ըլլալու, մեռնելէ իսկ առաջ»:³¹

Ապա՝ ի՞նչ կ'ընէ վերապրողը: Վերապրողը կը պատմէ: Անընդհատ կը պատմէ եւ ատով իսկ «կը դաւաճանէ իր փորձառութեան, քանի որ բուն պատմութիւնը վկային մահն է վերապրողին մէջ, բուն ոճիրը ... վկային սպանութիւնն է... եթէ պատմուի, եթէ պատմելը կարելի է, եթէ վկայութիւնը տակաւին հնարաւոր է, ուրեմն վկան չէր մեռցուած վերապրողին մէջ: Իսկ եթէ մեռցուած էր, չկայ վկայութիւն: Չկայ բուն ոճիրին վկայութիւնը: Եւ այդ պարագային՝ «պատմեցէ՛ք» ըսելն իսկ ոճրագործու-

²⁷ Նոյն, էջ 272:

²⁸ Նշանեան, Հատոր 1, էջ 350:

²⁹ Նոյն, էջ 122-123:

³⁰ Նշանեան, Հատոր 1, էջ 125:

³¹ Պլանշոյ, էջ 274:

թիւն է, ուրիշ տեսակի ոճրագործութիւն մը»:³² Ինչո՞ւ ոճրագործութիւն: Որովհետեւ վերապրողը կը տանի իր էութեան ժխտումին: Այս ալ վերապրողին ողբերգութիւնն է: «Վերապրողը ի՞նք չէր կրնար ընդունիլ ի՞ր ճշմարտութիւնը: Վերապրողը ի՞նք դատապարտուած էր ժխտելու ինքն իր էութիւնը եւ ինքն իր ճշմարտութիւնը: Կատարելապէս հա-

«Վերապրողը ի՞նք չէր կրնար ընդունիլ ի՞ր ճշմարտութիւնը: Վերապրողը ի՞նք դատապարտուած էր ժխտելու ինքն իր էութիւնը եւ ինքն իր ճշմարտութիւնը: Կատարելապէս հակասական տիպար ու կերպար, քանի որ իր էութիւնը իր էութեան ժխտումին մէջ կը կայանար», կը գրէ Նշանեան:

կասական տիպար ու կերպար, քանի որ իր էութիւնը իր էութեան ժխտումին մէջ կը կայանար»,³³ կը գրէ Նշանեան:

Ի՞նչ է ուրեմն վերապրողին ճշմարտութիւնը: Անշուշտ չհերքել ինքզինք, այսինքն չտարուիլ պատումի կոչերով, չվերածուելու համար ինքն իր հակերեսին: Միայն այդպէս է որ ան կրնար դառնալ բացարձակ վերապրող, ան որ չի դաւաճաներ իր կոչումին, որ է ըլլալ վերջին մարդը, պահել այդ վերջնութիւնը անեղծ: Ո՞ր վերապրողը պիտի

կարենար ընել ատիկա: Ա՛յս է սակայն Պլանշոյի արձանագրած «ո՛չ մէկ պատում»ին իմաստը ընդդէմ պատումի անընդմէջ կոչերուն: Պլանշոյ այստեղ ո՛չ թէ միայն ցոյց կու տայ, տեսանելի կը դարձնէ, դէպքին պատում պահանջող կառոյցը, ալ նաեւ ո՛չ կ'ըսէ անոր: Այդ ոչը անշուշտ պէտք է արձանագրել: Ա՛յդ է որ կը մղէ գրողը: «Եւ ուրեմն 1949-էն մինչեւ 1957, նոյն ծրագիրն է որ կը մղէ Պլանշոյին գրառումը. վերջին մարդուն վերապրողի հանգամանքը պահել անեղծ, իր վերջնութեան պահապանը եւ երաշխաւորը ըլլալ»:³⁴

ԱՂԷՏԻ ՀՈՐԻՉՈՆԻՆ

Պլանշոյի այս տարիներու գրականութիւնը ուրեմն վերապրումի վիպական փորձընկալում մըն է եւ անոր «գրականութեան մասին մտածողութիւնը վերապրումի մասին մտածողութիւն է, միշտ»,³⁵ կը գրէ Նշանեան: Ասիկա է ապշեցուցիչը Պլանշոյի մօտ: Ուրկէ՞ զիտեր ան այս ամէնը: Պատերազմը նոր վերջացած էր այդ տարիներուն եւ մարդիկ նոր սկսած էին անդրադառնալ կատարուածի ահաւորութեան: Խօսքը անշուշտ թիւերուն ու աւերին մասին չէ, այլ աղէտի հորիզոնի երեւման՝ մարդկութեան ապագայ մայրամուտին: Վերջնական Լուծումի ու հիւլէական պայթումներու փայլատակումին ընդմէջէն պահ մը կարծես՝ իր պատմողին նման՝ ականատես եղած էինք վկայութեան կարողութեան կո-

³² Նշանեան, Հատոր 1, էջ 125:

³³ Նոյն, էջ 28:

³⁴ Պլանշոյ, էջ 279:

³⁵ Նոյն, էջ 268:

քուստի հնարատրություն: Ապագան էր կարծես որ պահ մը ուրուականի մման ցոյց տուած էր իր սահմեկեցուցիչ դիմագիծը:

Պլանշոյի կը պարտինք դէպքին պատումնային կառոյցի բացայայտումը: Տեռիտա ցոյց տուած էր անոր ճշմարտագերծ հանգամանքը: Նշանեան այդ ընթերցումը տանելով քայլ մը անդին զայն կը կապէ ցեղասպանական կամեցողութենէն վերապրողի փորձառութեան: Բան մը որ ո՛չ Տեռիտա տեսած էր, ո՛չ ալ իր հետետրոյները:³⁶ Պէտք էր գուցէ ետին ունենալ աշխարհ մը կու տուած աւագներէն անցքը: Ապշեցուցիչ ընթերցում մըն է ու աննախընթաց իր տարողութեամբ ու տեսանկիւնով: Նշանեան հարիւր տարի է ինքնիր վրայ դարձող փորձառութիւն մը կարծես մէկ անգամէն կը հանէ իր կրկնողական հունէն մեր առջեւ բանալով զայն հասկնալու ու մեկնաբանելու նոր տեսանկիւններ: Տակաւին այստեղ ուրուագծեցինք անոր մէկ երեսը միայն: Նշանեան նոյն երեսոյթին պիտի մօտենայ նաեւ պատկերի հաս-

կացողութեան ընդմէջէն ինչպէս նաեւ պատմութեան զգացողութեան կորուստին ու ապա զայն կապէ Պաթայի մօտ երեւցող անմարդկայինի փորձընկալումին: Ասոնց բացայայտումը կը ձգենք ընթերցողին:

Մէկ բան յստակ է. կը գտնուինք աղէտի հորիզոնին եւ դէպքերու առած ընթացքին իբրեւ հետեւանք, դաժան ճակատագիր, գուցէ աստիճան մը աւելի յստակօրէն կ'ուրուագծուի ան մեր առջեւ, միաժամանակ ընձեռելով զայն ըմբռնելու ու արձանագրելու կարելիութիւնը, անշուշտ եթէ պատրաստ ըլլանք ընդունելու զայն: Այդ է որ կ'ընէ Պլանշոյ ապշեցուցիչ կանխատեսութեամբ իր գրականութեան մէջ: Այդ է նաեւ ինչ որ կը բացայայտէ Նշանեան իր վերլուծումով: Արձանագրել աղէտի հորիզոնի երեսման փորձընկալումը: Ատիկա կարելի է կատարել միայն գրականութեան մէջ: «Այդ փորձառութեան եւ փորձընկալումին մէջ է գրականութեան իմաստը»,³⁷ կը գրէ Նշանեան: Պլանշոյի գրականութեան եւ Նշանեանի ընթերցումին:

³⁶ Ալ աւելի հեզմական է անգլերէն թարգմանութեան պարագան: Այդ մասին Նշանեան կու տայ շատ հետաքրքրական վերլուծում մը Պլանշոյի պատմողին «կորսնցուցած էի պատմութեան զգացողութիւնը» տողի անգլերէն թարգմանութեան մէջ երեւցող թիրքմբռնումին: Ասիկա Հատոր 1-ի երկրորդ բաժնի ընդհանուր խորագիրն է՝ էջ 165-232, տե՛ս մանաւանդ էջ 212-231, ուր récit եւ le sens de l'histoire կ'առնուին մանրամասն լուսարձակի տակ: Հոն կ'երեւի նաեւ Տեռիտայի երկնտանքը Պլանշոյի տողին առջեւ:

³⁷ Պլանշոյ, էջ 259:

Տատրակ կամ Մշոյ Գեղամ Վերահաս աղետի մը արթուն դիտորդը*

ԱՆԱՅԻՏ ՏԵՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ԱՆԱՅԻՏ ՏԵՐ
ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Ֆրանսահայ պատմաբան։ Երջանաարտ է Սորպոնի համալսարանէն եւ կը դաստանդէ Փարիզի Ա. համալսարանի ընկերային գիտութեան բաժանմունքին մէջ։ Հեղինակ է բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններու, որոնք առնչուած են 19-20-րդ դարերու հայոց պատմութեան, ինչպէս նաեւ սփիւռքի հարցերու։ Հիմնական աշխատութիւններ են՝ «Հայկական հարց» (Ֆրանսերէն, 1983), «Ազգայնականութիւնն ու ընկերվարութիւնը հայ յեղափոխական շարժման մէջ (1887-1912)», (անգլերէն, 1984), «Հայաստանի Հանրապետութիւն», (Ֆրանսերէն, 1989), «Հայաստանը եւ ազգութիւններու զարթոնքը (1800-1914)» բաժինը։

ՎԵՐԱՀԱՍ ԱՂԵՏԻ ՄԸ ԱՐԹՈՒՆ ԴԻՏՈՐԴԸ ԳՐԵԼ՝ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐԵԼՈՒ ՀԱՍԱՐ

Իբրեւ Տարօնի գրագետը, Գեղամ այդ հոդին կապուած է կենդանի, մարմնեղէն կապով մը։ Մանկութենէն ի վեր շրջած է ամէն կողմ. ունի անոր ամբողջական ճանաչումը։ Տարօնը կը կազմէ բնական շրջանակը իր պատմութեանը, որոնց մէջ կ'ոգեկոչէ անոր հրաշալի բնականները, անոր լեռներուն՝ Միփանի, Նենրութի եւ Պինկէօլի անտառներն ու լիճերը կենդանացնող առասպելները, մարդն ու բնութիւնը կապող յարաբերութիւնները։ Առաջնորդարանի քարտուղարի իր պաշտօնին բերումով, ան տեսարար ականատես է եղած ամէն տեսակի թշուառութիւններու եւ ընդվզումով է լեցուած՝ անարդարութեան դէմ։

Գեղամի այն պատմութեանը ու պատումները, որոնք հասած են մեզի,

հրատարակուած են 1890-էն 1914, մեծամասնաբար՝ 1908-ին, Կոստանդնուպոլսոյ հայատառ մամուլին մէջ («Մասիս», «Արեւիք», «Հայրենիք», «Բիւզանդիոն», «Բիւրակն», «Մանգումէի Էֆքիար», «Ազատամարտ», «Ժամանակ», «Մուրհանդակ», «Լոյս»)։ Պատմութեանը միւր Մշոյ դաշտի հայկական գիւղերու բնակչութիւնն է, Եփրատով եւ անոր վտակներով ոռոգուած, Տարօնի նախալեռներով շրջապատուած Մշոյ դաշտի պատմութիւնը։¹ Գետերը, լեռները եւ նահանգները մշուած են հայկական ճիշդ տեղանուններով, որոնք ժառանգուած են միջնադարեան պատմագրութենէն եւ աշխարհագրութենէն։ Գիւղերը յաճախ յիշուած են ոչ թէ ամբողջական անուններով, այլ այբուբենի գլխագիր մէկ գիրով (Չեխովի պատմութեանը օրինակով), բացառութեամբ Սուրբ Կարապետէն, որ վաճառքով անուանուած էր իր անունով, անբողջական անունով կը վկայակոչուի տեսարար։

¹ Յ. Պետրոսեան, *Ճեմարանականներ, Գեղամ Տէր Կարապետեան*, Էջմիածին, Օգոստոս 2012, էջ 107-119։

Այս պատումներուն ներկայացուցած դէմքերը միմիայն հայեր են: Երբեք ակնարկ չի կատարուիր թուրքերուն, իշխանութեան վարչական կառոյցներու ներկայացուցիչներուն, ոստիկանութեան կամ բանակին մասին: Շատ հագուադէպօրէն կը խօսուի քիւրտերու² մասին՝ շրջանին մէջ քոչուորութիւն ընող եւ *համիտի*³ խումբերուն մասնակցող: Աւելի եւս տակաւ են ակնարկները *մուհաճի*ր մահմետականներու, չէրքէզներու, չէչէններու, ինկուշներու, ուրիսներու կապակցութեամբ, որոնք XIX-րդ դարու Կովկասի ռուսական նուաճումէն ետք, շարունակաբար եկած եւ հաստատուած էին շրջանին մէջ: Արդեօք «գրագէտի հայեա՞ցք»՝ այս ոճը, որուն համար երկիրը եղած է ու կը շարունակէ մնալ «Հայաստան», թէ՞ ոճը մարդու մը, որ կ'ապրի Ապտիլ Համիտ Բ.-ի բռնատիրական համակարգին եւ օսմանեան գրաքննութեան, միանգամայն Պատրիարքարանի հսկող աչքին տակ, եւ որ միաժամանակ ներշնչուած է բարենորոգումներու յոյսերով, նաեւ մասնակից՝ յեղափոխական շարժումի մը:

Իրապաշտ գրագէտ՝ Գեղամ, իր պատումներուն մէջ կ'արտայայտէ աշ-

խարհէն ունեցած իր յոռետես ընկալումը: Տարօնի գիղերէն փոխանցած անոր պատկերը ճնշող է: Սովի ու թշուառութեան մէջ տարուբերող հայ գեղջուկներու իրավիճակը կը հանդիսանայ շարունակ կրկնուող նիւթը իր պատումներուն, որոնց հերոսները լքուած, աղքատութեան գիրկը ինկած որբեր եւ մանուկներով բեռնաւորուած երիտասարդ կիներ են, կամ հողագործ, պարտքերու տակ կքած անյոյս գիւղացիներ, որոնք, ինչպէս Սարգիս Աղբար,⁴ Ստամպուլի մէջ թափառելով եւ պանդոխտներու շարքերը խտացնելով, լուծում կը փնտռեն իրենց տառապանքին: Մեծամասնութիւնը *համալի* (բեռնակիր)⁵ վերածուելով, կը դատապարտուի միմակութեան եւ ալքոլամոլութեան: Արտագաղթը, որ կը համարուի «Երկիր»ը իր բնակչութենէն պարպող աղէտ, ունի իր տնտեսական եւ քաղաքական դրդապատճառները: Միաժամանակ առաջին համաշխարհայնացումին հետեւանքները զգալի են Անատոլիոյ գիւղական համայնքներուն մէջ: Այս բոլորին դիմաց, Գեղամի պատգամը բարոյախօսի մը արդարութեան եւ կրթութեան յորդորն է:

Տարօնի կիներու ճակատագիրը Գեղամի աշխատութեան առաջնահերթ

² «Լուսնեակ գիշերով ուղեւորութիւն մը ի Մուշ (Այց մը քողաց վրաններուն)», «Մասիս», թիւ 3425, 1889, բանաստեղծական բացառիկ պատմութիւն մը:

³ *Համիտի*, 1891-ին կազմուած քիւրտ հեծելազօր: (Եզրը ստեղծուած է Ապտիլ Համիտի անուան հիման վրայ):

⁴ *Սարգիս Աղբարը*, «Արեւելք», թիւ 1943, 1890:

⁵ Ամուրի տղամարդիկ կամ *սիլա* կատարողներ (ընտանիքի հօր ժամանակաւոր պանդխտութիւն, որմէ ետք հերթաբար զայն կը փոխարինեն որդիները), *պանդուխտները* ժողովրդական երգերու մէջ յիշուած հայրենաբաղձ գաղթականներ են: *Համալները*, մեծամասնաբար անգլագէտ են, եւ կը բնակին հաւաքական պանդոկներու՝ խաներու մէջ: 1875-ին Պոլսոյ մէջ անոնց թիւը կը հասնէր շուրջ 45.000-ի: Անոնց միջոցով է, որ հայ մտաւորականութիւնը կը ծանօթանայ երկրի իրականութեան: Տես նաեւ՝ V. Kh. Davidian, Simon Hagopians's Hamal painting and Hrant's Letters of the bantoukhd, Ph. University of London, 2013:

նիքերէն է: Կինը, կամ աւելի ճիշդ երիտասարդ կինը, այն էակն է, որ ամենէն աւելի առարկան է իր ուշադրութեան եւ գութին: Մահմետական աշխարհի մէջ մեկուսացած հայկական ընկերութիւնը կը յաջողի յարատեւել կիներու՝ խիստ օրէնքներու վրայ հաստատուած «փոխանակում»ով:⁶ Արդարադատ պատմիչ՝ Գեղամ խելացի կերպով կը ներկայացնէ ամանոյթներու կարեւորութիւնը իրերայաջորդ սերունդներ համախմբող «մեծ ընտանիքին»⁷ մէջ, հօր կամ անդրանիկ որդիի կողմէ անոր վարումը «պատիւ»ի եւ «ամօք»ի ուժեղ զգայնութեամբ - նոյնիսկ ամենէն համեստ ընտանիքներուն մէջ: Ան կը դատապարտէ երիտասարդ աղջիկներու պարտադրեալ ամուսնութիւնը հայրենական գիղերէն հեռու գտնուող եւ յաճախ իրենցմէ շատ աւելի տարեց տղամարդոց հետ: Երիտասարդ կինը իր նոր ընտանիքին մէջ, քողածածկ, չափահասներու մօտ համրութեան դատապարտուած, ենթակայ է կեանքի իշխանութեան, ինչպէս «Շողիկի յիշատակին» պատմուածքի երիտասարդ ու անպաշտպան հերոսուհին, որ մահով միայն կ'ազատագրի իր տանջանքներէն:⁸ Երիտասարդ կինը կրնայ ամուսնական քրտութեան զոհ դառնալ, կամ

ամուսնութեան յաջորդ օրն իսկ լքուիլ պանդուխտ ամուսնոյն կողմէ, մնալ անպաշտպան՝ ընկերութեան մը մէջ, ուր եկեղեցին կ'արգիլէ ամուսնալուծումը: Երեխաները, աղջիկ ու տղայ, միասին կը մեծնան գիղի փողոցներուն ու դաշտներուն մէջ, սակայն կրտսեր տարիքէն իսկ իգական ու արական աշխատանքները յատկօրէն կը բաժնուին: Աղջիկները մայրերու եւ մեծ մայրերու կողմէ նախանձախնդրօրէն կը պահպանուին, եւ յաճախ արբունքի տարիքէն առաջ նշանուելով կամ ամուսնանալով՝ կը հեռանան հայրական տունէն: Թէեւ տասնեօթը կամ տասնութ տարեկանին մանչերը արդէն ամուսնութեան տարիքի են, այդուհանդերձ աղքատութիւնը, որ անյաղթահարելի արգելք մըն է, սեռական եւ զգացական մեծ զրկանքներու պատճառ կը հանդիսանայ: Այդ անգութ աշխարհին մէջ սէրը բացակայ չէ: Ան տեսաբար կը ճշուի երգերու, ոտանաւորներու եւ ամանդավէպերու մէջ, եւ գիշերները թոնիրի⁹ շուրջ համախմբուած չափահասներու զուարճալի խօսակցութիւններու նիւթ կը դառնայ: Սէրը հագուադէպօրէն կը յայտարարուի, բացի այն պարագայէն, երբ երկու սիրահարները կը յաջողին փախուստ տալ եւ վանքի մը մէջ

⁶ Եկեղեցին կ'արգիլէր ամուսնութիւնը ընտանիքի անդամներուն միջեւ մինչեւ «եօթը պորտ» (ինչ որ կը համապատասխանէ երրորդ աստիճանի ընտանեկան կապակցութեան):

⁷ Ընտանիքը կրնար իր տանիքին տակ համախմբել մինչեւ 30-40 հոգի: Sté. J.-P. Mahé, Structures sociales et vocabulaire de la parenté et de la collectivité en arménien contemporain, Revue des Etudes Arméniennes 18, 1984, էջ 327-345:

⁸ Հրատարակուած Մանգուսէի *Էֆրիարի* թիւ 414-ին մէջ, 1902: Պատմուածքը կը ներկայացնէ Հայկանուշի՝ Գեղամի աւագ աղջկան կերպարը: Աւանդական սովորոյթներուն հետեւելով, ան իր դեռատի աղջիկը ամուսնացուցած էր անծանօթի մը հետ: Հայկանուշին մահը իրեն համար յաճախանք պիտի դառնար, մինչեւ կեանքին վերջը:

⁹ Թոնիրը կեղդոնական ջեռոց մըն է, փորուած գետին մէջ, որուն պատերուն վրայ կը թխուի թթմորով պատրաստուած հացը: Երբ յանգած է, անոր տաքութենէն օգտուելով տնեցիները կը համախմբուին անոր շուրջ:

ապաստան գտնելով պարտադրել ընտանիքներուն՝ զիրենք ամուսնացնել: Գեղամ միաժամանակ կրնայ նրբութեամբ նկարագրել շրջանի սովորոյթներուն համապատասխանող երկու երիտասարդներու սէրը: Տարօնի երիտասարդները բարձրահասակ են, առողջ եւ ամրակազմ եւ ունին անկեղծ հայեացք: Երիտասարդ աղջիկները յաճախ խարտեաշ են, այտերը՝ միշտ վարդագոյն, եւ «եղնիկի աչքեր» ունին: Մէրը կը ծնի պատահական հանդիպումի մը ընթացքին, սրընթաց փոխանակուած նայումների մը առիթով: Անիկա կ'աճի ամօթխածութեամբ, չարախօսութիւններէ հեռու, լռութեան մէջ, առանց խոստովանութեան, առանց հպումի: Այս սէրը միշտ դժբախտ սէր մըն է, որուն կրակը կը մարի երիտասարդ աղջկան ամուսնութեամբ:

Գեղամի պատմութեան մէջ, որոնց հերոսները հողագործ են կամ հովիւ, ինչպէս ամենուր՝ կան հարուստներ ու աղքատներ: Լեռնային այս երկրին մէջ, ուր կեանքը դաժան է, մարդկային յարաբերութիւնները բիրտ են, աղքատները միշտ ենթակայ՝ խիստ վերաբերմունքի, ինչպէս կ'ընէր Միսօն:¹⁰ Հարուստները (*ռէս, տանուտէր...*) թիւով շատ չեն: Ունին տարածքներ, կենդանիներ եւ ցանք: Դրամ փոխ կու տան: Անոնք անողոք պարտատէրերն են խեղճ գիւղացիներուն, որոնք գրաւոր կամ բերանացի պայմանաւորուած են պարտք վերցնելու վաշխառուական տոկոսներով: Պարտք՝ որ կը տեւէ, կը փոխանցուի սերունդէ սերունդ, եւ կը

հարկադրէ արդէն իսկ հարկերու տակ կքած գիւղացին՝ կորսնցնելու իր հողը, լքելու ընտանիքը, եւ գիշերը ճամբորդող շարասիւնի մը միանալով՝ քառասնօրեայ ճամբորդութենէ ետք Անատոլիի խորերէն, հասնիլ Իսթանպուլ...

Ըստ Գեղամի՝ Տարօնի բնակչութեան վերագրած հաւաքական հոգեբանութեան, գիւղացիները պարզամիտ են, անկեղծ եւ պարկեշտ, իսկ հարուստները՝ խաբեբայ եւ վայրագ: Հարուստներու ամբարտաւանութեան կը պատասխանէ աղքատներու խոնարհութիւնը: Սակայն հարուստ եւ աղքատ ունին հասարակաց մէկ յատկանիշ, այն է՝ մեծահոգութիւնը, ու ատկէ անբաժանելի՝ հիւրընկալութեան մղումը: Գեղամ ստեղծած է գիւղական եւ նախնական աշխարհ մը, ուր երեւակայականը բացակայ չէ բնաւ: Տարօնի գիւղացին ամբողջովին անտեղեակ է հայկական քրիստոնէական ու աստուածաբանական նրբութիւններէն, սակայն կը պաշտէ իր Անետարանն ու Նարեկը,¹¹ աշխարհը կը դիտէ իր հաւատքի աչքերով: Իր ճակատագիրն ու իր տեղը այս աշխարհին մէջ բնորոշելու համար ան միշտ կ'ապաւինի «Աստուծոյ կամքին»: Բայց այս պարզ մարդը, տգէտ ու միամիտ (այս եզրը յաճախ կ'օգտագործուի), ժառանգորդն է աւանդոյթներու, գիրքերէն դուրս՝ բերանացի փոխանցուած աւանդոյթներու, երկրի մը մէջ, ուր յօրինուեցաւ հայկական այբուբենը:

Քրիստոնէայ, բայց եւ յստակատես՝ Գեղամ խստօրէն կը քննադատէ տե-

¹⁰ Փոր-Մշակը, «Մասիս», 15, 1902:

¹¹ Առանձնաշնորհեալներու մօտ նախնիներէն ժառանգուած մատենան: (Հոգեւորական, բանաստեղծ, փիլիսոփայ՝ Գրիգոր Նարեկացիի Մատենան ողբերգութեանը, որ կը կոչուի նաեւ Նարեկ):

դական հայ կղերը: Յաճախ, գիտական քահանաները հազի գիտեն կարդալ, ու նուազ եւս՝ գրել: Իրենց մատուցած պատարագը բերանացի սորված են, եւ յաճախ՝ ո՛չ իրենք, ո՛չ ալ իրենց հօտը կը հասկնայ արտասանուածին իմաստը: Յուսախաբիչ հաստատում՝ որ կը փաստուի նաեւ կաթողիկէ ու բողոքական միսիոնարներու դիտարկումներով: Գրաճանաչ քահանաները բացառութիւն են, եւ ժողովուրդի դիրահաւանութիւնը անոնց կը վերագրէ հրաշագործ կարողութիւն, այնքան գիրքն ու «գրուած»ը անոր աչքին ունի հմայեկի արժէք: Այս բոլորը Գեղամին կը ներշնչեն զուարթախոհութեամբ համեմուած երկու հրաշալի պատմուածքներ:¹² Վերջապէս, քահանաները կը վարձատրուին գիտացիներուն կողմէ՝ նուիրատուութեամբ կամ սնունդի պաշարով, ու թէեւ անհրաժեշտ են մկրտութեան, ամուսնութեան եւ յուղարկարութեան համար, բազմաթիւ են նաեւ այն թշուառ գիւղերը, որոնք քահանայ չունին: Գեղամի միակ վէպը, անաւարտ մնացած *Տիրացուն եւ ժամկոչը*,¹³ կը ներկայացնէ մրցակցութիւնը *ռես* Մարգարի եւ Մուրբ Կարապետ վանքի դպիր տիրացու Մարտոյի, ուսանած՝ Մուրբ Կարապետի վանքը, ուր սովահար վանականներ կը ջանան խլել որբերու հացը: Ազահ այս երկու էակները կը համաձայնին՝ օգտուելով գիտացիներու միամտութենէն, անխնայ շահագործելու համար զանոնք: Ընկերաբանական այս վէպը, գուրկ՝ սիրային «հանգոյց»է, մեծ յաջողութիւն չունեցաւ Պոլսոյ մէջ:

Տարօնի վանքերը, որոնք պաշտուէին Գեղամէ, եւ ուր ան շրջագայէր է՝ գտնելու համար հայ մշակութային ժառանգութիւնը, ցուցակագրելով զանոնք,¹⁴ յաճախ աներուած են ու լքուած: Աւելին՝ այն վանքերուն մէջ, ուր ուսուցիչներու եւ գրագէտներու բացակայութեան դեռ կ'ապրին ծերացած քանի մը վարդապետներ, կրօնական դպրոցները դադրած են գործելէ, գրչագրատուները անհետացած են, ձեռագրերը չեն խնամուիր, աղբը կը նետուին, կամ անոնց էջերը կ'օգտագործուին լուսամուտներու խորշերը գոցելու համար: Գեղամ բանաստեղծական լեզուով ու կսկիծով կը պատմէ 1887-ին Առաքելոց Վանք իր այցելութեան եւ տապալուած խաչքարերու փլատակներու մէջ Մրբոց Թարգմանչաց նշխարները փնտռելու մասին:¹⁵

Ան չի խօսիր երբեք, կամ՝ կը խօսի հազուադէպօրէն, այս բոլորին պատճառներուն՝ պատերազմի, ջարդի, երկրաշարժի մասին: Միջնադարեան կարօտախտով տարուած, միշտ կը դիմէ անցեալի մեծերուն, կը վկայակոչէ Մովսէս Խորենացին, կ'ափսոսայ, որ այս վանքերը այլեւս չեն կատարեր հայ ժողովուրդի հոգեւոր առաջնորդի եւ դաստիարակի դերը: Գեղամի ուշադ-

¹² Թորքաթագ, «Մասիս», 14, 1902: «Վեցհազարեակն ու թղթարար Մարտոն», «Արեւելք», թիւ 5277-5289, 1903:

¹³ Հրատարակուած «Արեւելք»ի մէջ, 1896, թիւ 3685-3750, եւ ամբողջութեամբ վերարտադրուած՝ *Տարօնի Աշխարհին* մէջ (մէջբերուած՝ թիւ 5), էջ 209-293:

¹⁴ *Տարօնի վանքերը* (մէջբերուած՝ մօթ թիւ 6), էջ 90-94: Յիսուն վանքերու բացատրական ցանկ:

¹⁵ Նոյն տեղը, էջ 61-67:

րութենէն չի վրիպիր նաեւ Սուրբ Կարապետը, որ յայտնի ուխտատեղի ըլլալով՝ ամէն տարի կը համախմբէ մինչեւ Կովկասէն ու Պարսկաստանէն եկող ուխտատուներու խումբն բազմութիւն մը:¹⁶

ԲԱՐՔԱՆ, ԼԵԶՈՒ, ՄՇԱԿՈՅԹ

Դասուած «գաւառագիր» հեղինակներու՝ Թլկատինցի եւ Ռուբէն Զարդարեանի¹⁷ կողքին, Գեղամ նկարագրած է հայ կեանքը՝ Արեւելեան Անատոլիի հեռաւոր նահանգներուն մէջ, օգտագործելով բարբառային արձակ մը,¹⁸ 1889-էն սկսեալ: Տարօնի բարբառը արդէն իսկ գրուած էր հայ լեզուագէտներու ուշադրութիւնը եւ ծնունդ տուած կարգ մը ուսումնասիրութիւններու եւ

հրատարակութիւններու, ինչպէս օրինակ հանրայայտ Հրաչեայ Աճառեանի աշխատութիւնները:¹⁹ Սակայն այս լեզուագէտները առաւելաբար անդրադարձած են հին հայերէնէ ժառանգուած Մշոյ բարբառին ու հնչիւններուն, ուր ձայնաւորները սակաւաթիւ են, իսկ բաղաձայնները՝ բազմաթիւ. ուր առատ են արաբերէնէ եւ թուրքերէնէ փոխառուած բառերը: Անոնք նաեւ քննարկած են անցեալ ժամանակի պատմողական ոճի եւ յարակցուած բայերու գործածութեան հարցը: Քիչ հաւանական է, որ Գեղամ 1908-էն առաջ իր Մշոյ մէջ կատարած գրական ստեղծագործութեան օրով՝ տեսած ըլլայ այս աշխատութիւնները: Ծնած՝ 19-րդ դարու կէսերու գրաբարի²⁰ եւ աշխարհաբարի հակադրման շրջանէն ետք, եւ իր կեանքին մեծ մասը անցուցած՝ Մշոյ դաշտի խորքե-

¹⁶ Նոյն տեղը, էջ 19-59:

¹⁷ Թլկատինցի (Յովհաննէս Յարութիւնեան, 1860-1915), ծնած է Խարբերդ նահանգի գիւղերէն մէկուն մէջ: Ռուբէն Զարդարեան (1874-1915), ծնած է Տիգրանակերտի մօտակայ գիւղի մը մէջ:

¹⁸ Գրական հայերէնի երկու ճիւղերու միաորման եւ XIX-րդ դարու աւարտին բարբառներու բազմապատկման հարցի ուսումնասիրութեան համար, կարդալ Մ. Նշանեանի շատ հետաքրքրական “Âges et usages de la langue arménienne” աշխատութիւնը (էջ 239-241), Փարիզ, 1989:

¹⁹ Հ. Աճառեան (1876-1953), *Հայ բարբառներու դասակարգումը*, Փարիզ, 1909, երկարօրէն մէջբերուած է Կարօ Սասունիի *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի* աշխատութեան մէջ, Անթիլիաս, 2013 (Ա. հրատարակութիւն՝ Պէյրութ, 1956), էջ 381-385: Այս էջերուն մէջ Կարօ Սասունի կ'անդրադառնայ ի մասնաւորի հնչիւններուն, եւ ճշում կը կատարէ Լեւոն Մսերեանցի մասին, որ հեղինակն է Մշոյ բարբառի հնչիւնաբանութեան նուիրուած աշխատութեան մը, Արեւելագէտներու 11-րդ ժողովի արձանագրութիւնները, Փարիզ, 1897, Փարիզ, 1899, էջ 299-316: Աճառեան կը թուարկէ Մշոյ բարբառով խօսող 21 գիւղեր, եւ կը զանազանէ Մշոյ, Պուլանլիսի, Ալաշկերտի, Ապարանի, Նոր Պայազետի, Մասունի, Բաղէշի, Խուրի բարբառները, անոնց աւելցնելով Արճէշի, Խլաթի եւ Խնուսի բարբառները, որոնք արձանագրուած են Մ. Հայկունիի Ժողովրդական գրականութեան բեկորներ աշխատութեան մէջ, 1896 (հրատ. վայրը՝ անյայտ): Հրաչեայ Աճառեան կ'ընդգծէ նաեւ ուղղական եւ ստացական (ո՞րն է) հոլովներու վերջածանցներու տարբերութիւնները, բայերու ձեւաբանական տարբերութիւնները, շարահիւսական տարբերութիւնները եւ այլն : Այս աշխատանքները շարունակուած են Խորհրդային Հայաստանի մէջ. տես. Վ.Ա. Պետոյեան, Սասունի բարբառը, Երեւան, 1954: Այս բարբառը վերապրած է Թուրքիոյ մէջ, Յեղասպանութեան ընթացքին կրօնափոխ եղած Մասունի ծպտեալ կարգ մը հայերու մօտ: (Տես. L. Ritter M. Sivaslian «Les restes de l'épee : les Arméniens cachés et islamisés en Turquie» Փարիզ, 2012, նախաբան՝ G. Aktar):

²⁰ Յետադիմական եւ «ոչ իրատես» ընտրութիւն մը, բայց հիմնադրուած՝ Իսրայէլի մէջ եբրայերէնի իբրեւ պաշտօնական լեզու որդեգրման օրինակով:

րը, անշուշտ առիթ չէ ունեցած մասնակցելու Կոստանդնուպոլսոյ մէջ արդի հայերէնի զարգացման ընթացքին: Այս վիճարկումի արձագանգները սակայն հասած էին մինչեւ Մուշ եւ Սուրբ Կարապետ վանք, ուր Գեղամ ստացած էր իր հիմնական ուսումը, եւ ուր առկայ էր ազդեցութիւնը Մկրտիչ Խրիմեանի, որ ընտրած էր գրաբարը:²¹ Հայ լեզուաբանական մտքի պատմութեան ծանօթ չրլլալով հանդերձ, Գեղամ կը զգայ անոր կարեւորութիւնը. կը հետաքրքրուի մտքի, լեզուի (հետեւաբար նաեւ բարբառի), ընկերութեան եւ մշակոյթի առնչութիւններով:

Ըստ իր աշխատութիւններու բնոյթին, Գեղամ օգտագործած է հայերէնի երեք տարբերակներէ մէկը կամ միւսը: Վանական իր կրթութեան բերումով, ան տիրապետած է դասական հայերէնին: Տարօնի վանքերու պատմութեան առընչուող կամ մանկավարժական աշխատութիւններու մէջ, կը գտնենք գրաբարի հին արտայայտչաձեւերը, որ կ'արտացոլուին խօսքի կարգի, շարահիւսութեան եւ իմաստաբանութեան մէջ: Բայց նաեւ գիտէ եւ կ'օգտագործէ Կոստանդնուպոլսոյ հայ մամուլին ու գրողներուն միջոցով ձեւաւորուած արդի արեւմտահայերէնը, որ միաժամանակ կը դաստանդուի Օսմանեան կայսրութեան տարածքին գործող ազգային վարժարաններուն մէջ: Ան այս լեզուն

է, որ կ'օգտագործէ՝ իր տեղեկագրերուն եւ քաղաքական յօդուածներուն համար: Ինչպէս եւ իբրեւ իր պատմութեան եւ հեքիաթներու պատումին: Բայց Գեղամ կարդացած է Սրուանձտեանցի *Գրոց-Բրոց*-ը,²² որ իրեն համար կը մնայ օրինակելի աշխատութիւն: Իր պատմութեան մէջ Տարօնի գիւղերու, քաղաքներու եւ լեռներու մէջ ներկայացուած անձեր կը խօսին «երկրի լեզուն»: Տղամարդոց անունները յաճախ կրճատուած ձեւ ունին՝ «օ» աւարտով՝ Մարտօ, Արաբօ, Աւօ, Մարգօ, Մկօ, Մկբօ, Կարօ, Գեւօ: Իսկ կիներ կը կոչուին՝ Մարիամ, Շողիկ, Եղսիկ, Հռիփսիկ: Բոլորը կ'արտայայտուին իրենց գիւղի լեզուով, ուր տարբեր շրջաններու բարբառները յստակօրէն կը զատորոշուին տեղական «շեշտերով»՝ Մշոյ դաշտէն մինչեւ Մասուն, Ախլաթ, Խնուս, հասնելու համար Պիթլիս եւ Վան: Բարբառներու օգտագործումը գրական լեզուին մէջ՝ Կոստանդնուպոլսոյ հայ մամուլի ընթերցողներուն համար Գեղամի աշխատութիւնները կը դարձնէր անախորժելի, եթէ ոչ՝ անհասկնալի: Աւելի ուշ, 1914-ին, Ադէտի նախօրէին, առանց «Մեհեան»ի գրական շրջանակին պատկանելու, Գեղամ մասնակից դարձած էր այս միամսեայ հանդէսի կարճ կեանքին եւ անոր հիմնադիրներ՝ Յակոբ Օշականի եւ Կոստան Զարեանի նախագծին, գրական

²¹ Հոս է նաեւ, որ Գեղամ հրատարակած է *Արծուիկ Տարօնոյն*, որմէ օրինակներ մնացած էին վանքին մէջ:

²² Հրատարակուած է 1874-ին, Կոստանդնուպոլիս, ուր հեղինակը կը հրամցնէ Մասունցի Դաւիթը Մշոյ բարբառով: Այստեղ կ'արժէ յիշել նաեւ Գարեգին Սրուանձտեանցի *Մանանա* (1876) եւ *Համով հոտով* (1884) երկերը:

²³ Նշանեանի «Ages et usages de la langue armenienne» աշխատութիւն (մէջբերուած քիւ 102-ով), էջ 352-353, եւ էջ 358-359. Գ. Պըլտեան, «Cinquante ans de littérature arménienne en France: du même à l'autre», Փարիզ, 2001, էջ 83:

լեզուին ներարկելով բարբառներ, «յայտնագործելու համար հայկական ներաշխարհը» և «հայոց լեզուի կազմողորհչ պատուաստը»:²³ Ապագային, երբ անհետացած ըլլան բոլոր անոնք, որոնք կ'օգտագործեն Մշոյ բարբառը, անհրաժեշտ պիտի ըլլար Փարիզի և Երեւանի մէջ լոյս տեսած Գեղամի գիրքերուն մէջ տեղադրել բարբառային արտայայտութիւններու ցանկ մը:²⁴

Եւ վերջապէս, մարդաբանութիւն կոչուած կրթանքի ո՛չ անուան, ո՛չ իսկ գոյութեան տեղեակ ըլլալով հանդերձ, Գեղամ կիրքով նուիրուեր է մշակութային մարդաբանութեան: Հալածուած՝ գիտական շրջաններու գաղթէն, ընկերութեան «արդիականացում»էն, գիտելիքներու բանաւոր աւանդման նուագումէն,- այս բոլորին ստեղծած ստիպողականութենէն, Գեղամ իր համեստ միջոցներով, բայց և այնպէս մեծ հաճոյքով, լծուեր է Տարօնի գիտերու մէջ պատմուած առասպելներու, ասացուածքներու, առածներու և հանելուկներու հաւաքագրման աշխատանքին:²⁵

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ²⁶

Հողային հարցը նստած է հայկական հարցի սրտին մէջ: Հողային վեճը ընկերային ամենէն կարեւոր հարցերէն մէկն է. ան կը հետաքրքրէ Օսմանեան կայսրութեան գիտական ամբողջ բնակչութիւնը, և կը պահանջէ արմատական լուծում: (էջ 1):

«Հողային հարցը» խիտ գրութիւն մըն է, վատ կառուցուած, գրուած կրկնաբան ոճով. սակայն քաղաքական ուսումնասիրութիւն է, և մէկը այն շատ փոքրաքիւ գործերէն, ուր Գեղամ կը ներկայանայ, կը խօսի իր անունով: Առաջին իսկ տողերէն, ան կը յայտնէ, թէ ո՛չ նպատակ և ո՛չ ալ կարողութիւն ունի այս հարցին մասին ամբողջական ուսումնասիրութիւն ներկայացնելու. բայց կը փափաքի վիճակագրական ճշգրտումներ բերել հողերու բռնագրաման մասին, որուն զոհ կը դառնան հայերը,

²⁴ Տարօնի աշխարհ (մէջբերուած մօթ քիւ 2-ով), էջ 325-340. Տարօնի աշխարհ (մէջբերուած մօթ քիւ 5-ով), էջ 377-402: Գրաբարէն առնուած եզրերէն անդին, յատկապէս զարմանք կը պատճառեն առատօրէն օգտագործուած արաբերէն և թրքերէն բառերը: Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի մէջ (մէջբերուած մօթ քիւ 103-ով), Ս. Շահնազարեանին վերագրուած բառացանկը, «Բառերը և անոնց գործածութիւնը», էջ 388-420, քիչ մը աւելի հարուստ է: Երեւանի գրականութեան և արուեստի թանգարանը կը պահէ Գեղամ Տէր Կարապետեանին պատկանող նիւթեր: Հոն կարելի է գտնել Մշոյ բարբառի ձեռագիր բառարան մը, ինչպէս նաեւ բազմաքիւ ուսումնասիրութիւններ՝ այդ բարբառի ընկերային գործածութիւններուն վերաբերեալ: Մասնաւոր շնորհակալութիւններ թանգարանի գիտաշխատող պատասխանատու Գուրգէն Գասպարեանին:

²⁵ Գեղամին կողմէ պատրաստուած ծաղկաբաղ մը, Ա. Գետնեանի հեղինակած Գիւլիզար վէպին մէջ. նախաբանը՝ Շաւարշ Նարդունիի, Փարիզ, 1946, էջ 161-205:

²⁶ Գեղամ Տէր Կարապետեան, «Հողային հարցը կամ արիւն-արցունքով վեճը»: Ուսումնասիրութիւն մը, որ նախ լոյս տեսած է Հ.Յ.Դ. պաշտօնական օրկան «Ազատամարտ»ի 1911-ի 489, 490, 492, 494-496 քիւերուն մէջ, Կոստանդնուպոլիս, և այնուհետեւ հրատարակուած իբրեւ գրքոյկ: Վերարտադրուած է «Տարօնի աշխարհ»-ին մէջ (մէջբերուած մօթ քիւ 5-ով), էջ 310-355: Գեղամ այս հարցը արդէն իսկ արծարծած էր գիտական աշխարհի թշուառութեան, գիտատնտեսական աշխատանքին, և հայ գիտացիութեան արտագաղթին նուիրուած զանազան այլ յօդուածներու մէջ:

առեցնելով թոռուններու եւ ռայաներու²⁷ մասին բացատրութիւն մը, ըմբռնելու համար քիւրտերու ներկայի կացութիւնը, որոնք մեր հարեւաններն են, որոնց հետ կ'ապրինք, եւ որոնք պէտք է արժանանան մեր ուշադրութեան:

Ըլլալով նախկին դպրեվանեցի եւ գաւառական ինքնուսոյց մարդ, Գեղամ Կովկասի կամ Կոստանդնուպոլսոյ հայ մտատրականութեան օրինակով չի կրեր արեւմտեան փիլիսոփայական ու քաղաքական գրականութեան քիչ թէ շատ մակերեսային կնիքը: Իր բառապաշարը *Հողային հարց*-ին մէջ՝ գերծ է Եւրոպայէն ստացուած ընկերա-տնտեսական հասկացութիւններ պարունակող նորաբանութիւններէ: Ան չի ճանչնար ֆիզիոքրաքները, չէ կարդացած Ռուսօ, Մարքս, ոչ ալ ռուս ժողովրդապաշտ (փոփիլիստ) հեղինակներու աշխատութիւնները. նոյնիսկ չէ լսած Տիւրքիէյմի մասին: Գեղամ կարդացած է եւ խորհրդածութեան նիւթ դարձուցած՝ Սրուանձտեանցի (*Գրոց-բրոց*, 1874. Մանանա, 1876), Խրիմեանի (*Հրաւիրակ Արարատեան*, 1894) եւ Մովսէս Խորենացիի *Հայոց Պատմութիւն* աշխատութիւնները, որոնք իր մէջ արթնցուցած են սէրը դէպի «ժողովրդական աղբիւրները» եւ գայն ներշնչած այն աշխարհով՝ ուր պիտի իշ-

խէր *ատալաթ*-ը²⁸ (արդարութիւնը՝ մահմետականներու առաջնային արժէք-պահանջը), եւ ուր իր ժողովուրդը պիտի կրնար ապրիլ ու զարգանալ խաղաղութեամբ: Այս գործերուն կը պարտի իր ընկերային ու քաղաքական հիմնական աշխատութիւնները. արեւելեան մահանգները²⁹ կը կազմեն հայութեան իսկական բնավայրը, հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ ապրած ու աշխատած է այդ հողերուն վրայ եւ պատմութեան ընթացքին սրբագործած իր կապերը՝ այդ երկրին հետ: Հայ գիտացիութեան պէտք է վերադարձնել իրմէ անարդարօրէն խլուած հողերը, պէտք է կանխել արտագաղթը, իսկ անոնք, որոնք մեկնած են Կոստանդնուպոլիս կամ այլուր, պէտք է վերադառնան երկիր:

Գեղամ տնտեսագէտ չէ, եւ անոր միամիտ ու յետադիմական հայեացքները բարոյախօսի մը հայեացքներն են. անոնց սահմանները Տարօնի գիտերէն անդին չեն անցնիր, իր միտքը արդէն կը դժուարանայ հեռանալ անոնցմէ, բարձրանալ մինչեւ վերացականութիւն: Տարօնի այս իրական աշխարհին մէջ, ուր դարեր շարունակ հողագործութիւնն է, որ ապրեցուցած է բնակչութիւնը, հողերու բռնագրաւումը՝

կը դատապարտէ [այսօր] հողագործ, թշուառ, անօթի [հայ] գիտացիութիւնը գաղթելու, ցրուելու եւ անհետանալու:³⁰

²⁷ Թոռունը քիւրտ ցեղապետերու մէջ ունի «ազնուականի» կարգավիճակ, իսկ ռայա-ն՝ գիւղացի ճորտի:

²⁸ Գեղամ կ'օգտագործէ թուրքերէն այս եզրը:

²⁹ Կը թուարկէ արեւելեան վեց *վիլայէթ*ները, Պիթլիս (եւ Մուշ), Վան, Տիարպէթի, Էրզրում, Խարբէրդ, Սվազ:

³⁰ Պանդուխտի վերածուած «Մշակ»ի նիւթը միշտ ներկայ է Գեղամի յօդուածներուն մէջ: Տես Պոլսէն Պաքում տաճկահայ գաղթականներ, «Ազատամարտ», թիւ 238-241, 1910. «Թիֆլիս եւ գաղթական մշակները», «Ազատամարտ», թիւ 243-244, 1910:

Այս քանի մր տողերուն մէջ, գիւղական համայնքներու արտագաղթի հարցը կը ստանայ քաղաքական տարողութիւն. Տարօնը, այսինքն Հայաստանը, կը պարպուի իր հայ բնակչութենէն:

Գեղամ իրաւաբան ալ չէ, սակայն կ'ուսումնասիրէ մահմետական կրօնքին ու օսմանեան արդարադատութեան սկզբունքները, փորձելով բացատրել հողային սեփականութեան հարցը: Օսմանեան կայսրութեան մէջ, ամենուր սեփականութիւնը կը հաստատուի Պետութեան կողմէ երաշխաւորուած *թափու*-ով:³¹ Հոն, ուր չկայ մման փաստաթուղթ, հողը կը «պատկանի» անոնց, որոնք ժառանգած են զայն, մշակած են ու հարկ վճարած՝ անոր համար: Արեւելեան վիլայէթներու մէջ հողային հարցը կը բացատրուի մէկ բառով՝ *թալան* (կողոպուտ): Բազմապատկելով օրինակները, նշելով վայրերու, գոհերու, ցեղախումբերու, ամէն տեսակի գիշատիչներու, *աշիրէթներէ* մինչեւ *վալիներու* անուններ, Գեղամ կը ներկայացնէ զանազան տեսակի կողոպուտները, որոնց կանոնաւոր կերպով զոհ կը դառնար հայ գիւղացին. *սալաֆ, մուրապա, ինթիքալ, խաֆիր*:³² Այս գրեթէ պաշտօնականացուած թալանին՝ ան կ'աւելցնէ հարկերու գանձումին ձեւը, գիւղական դրամատան իրաւական իւրացումները, եւ ամենուր ու յարատեւ

անապահովութիւնն ու ֆիզիքական բռնութիւնը:

Հ.Յ.Դ.-ի հետ իր յարաբերութեան բերումով ընկերվարական թեթեւ երանգ մը ստացած ըլլալով, ազգային եւ կրօնական տարբերութիւններէն անդին՝ Գեղամ կը հաստատէ նաեւ «գիւղական դասակարգի» մը գոյութիւնը: Համիտեան բռնապետական վարչակարգի գոհերը միայն հայերը չեն եղած, այլ նաեւ քիւրտ *ռայան*ները, ասորիները, եգիպտիները: Պէտք է վերապահ ըլլալ այն շուտափոյթ դատողութեան նկատմամբ, որ կը հակադրէ հայ եւ քիւրտ գիւղացին, քանի հողերը յափշտակողները ոչ թէ *ռայան*ները, այլ *բէկ*ներն ու *աղան*ներն են:

Այն ինչ կը պահաջեն հայ գիւղացիները մեր քաղաքական նոր կարգերու մէջ, ուր իրենք եւս օսմանեան քաղաքացիներ են, արդարութիւնն է ու բռնագրաւուած հողերու վերադարձը:

Անոնք կ'ուզեն ո'չ «հողերու համայնացում»ը, ո'չ ալ ազարակներու (մեծ տարածքներ) անհետացումը, որոնք ամբողջովին օրինական կերպով հաստատուած են Մշոյ դաշտի տարածքին:

Ներկայացնելով «*ալլազան դէպքերու*»³³ աներեւակայելի շարան մը, «հողային հարցին բանավէճը» կը յանգի աղէտալի կանխատեսումի մը: Հայ ընտանիքներ եւ գիւղեր, մահմետական

³¹ Տես. 1885-ի հողային օրէնգիրքը:

³² *Սալաֆ* (վաշխառուական վարկ), *մուրապա* (ստրկութեան համագոր ազարակապանութիւն), *ինթիքալ* (իրաւական սեփականատիրոջ անունը փոխելու ծառայող վարչական գործողութիւն), *խաֆիր* (աշիրէթներու [քիւրտ ցեղապետեր] կողմէ հայ «ճորտ»-երէն պահանջուած հարկ):

³³ Մարքսիստ ընկերվարական Ժիւլ Կէտ, 1870-ական թուականներուն լոյս ընծայուող իր *L'Egalité* թերթին մէջ, «ալլազան դէպքերու» հրատարակումը կը համարէր ընկերային անարդարութիւնները բացայայտելու միջոց:

մոտիմիսիոներու³⁴ եւ քիւրտ ցեղերու կողմէ կողոպուտի ենթարկուելէ, տուն ու հող ձեռքէ տալէ ետք, նոյնիմիսիոներու եւ դատարաններու մեղսակցութեամբ՝ կը ստիպուին գաղթել: Մօտ ապագային յաջողութեամբ պիտի պսակուի օսմանեան իշխանութիւններու կողմէ 1828-ի ռուս-թրքական պատերազմէն ետք գործադրուած քաղաքականութիւնը, քանի հայ բնակչութիւնը պիտի անհետանայ արեւելեան մահանգներէն՝ իր տեղը տալով մահմետական բնակչութեան:³⁵ Կանխագուշացնող հիմնաւորում մը, որ XXI-րդ դարու պատմաբանները պիտի կոչէին *demographic engineering*:³⁶ Միեւնոյն կերպ կանխագուշացնող է նաեւ այն իրողութիւնը, որ ջարդերէն ճողոպրած ու կայսրութեան այլ շրջաններուն մէջ հաստատուած բնակչութեան ունեցուածքը յայտարարուած է *մալուլ* (լքուած):³⁷ Գեղամի ընդվզումին պիտի հետեւի Ահմէտ Ռիզայի ընդվզումը, որ Մեպտեմբեր 1915-ին Ծերակոյտի ամբիոնէն առանձինն կը բողոքէ լքուած գոյքերու օրէնքին դէմ (Emvâl-i-

Metruke), որ հռչակուած էր հայերու տեղահանումէն անմիջապէս ետք:³⁸

Հողային հարցը, իր յոգնեցնող կրկնութիւններով հանդերձ, հրատարակուած է 1911-ի տագնապի օրերուն,³⁹ երբ Հ.Յ.Դ.-ի եւ Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն կոմիտէի (CUP-Comité d'Union et Progrès) յարաբերութիւնները, պահ մը բնականոնացուած՝ Մալոնիկի համաձայնագրէն ետք (1910), նորէն լարուած էին՝ արեւելեան մահանգներու ապահովութեան, հայ գաղթականներու վերադարձի հարցերուն ու բռնագրաւուած հողերուն վերատիրանալու պահանջներուն շուրջ: Ի՞նչ եղաւ արդիւնքը: Գիտենք, որ «հողային հարցի լուծումը, իբրեւ անհրաժեշտ պայման՝ Օսմանեան իրաւական նորարար պետութեան»,⁴⁰ չիրականացաւ:

ՎԵՐՋԻՆ ԱՐԱՐԸ

«... Տարօնը աւերուած է...
Հայկական հեքիաթներու
եօթը գլխանի սատանան անցած է
երկրի վրայէն»:

³⁴ Մահմետական, չէչէն, ինկուշ, ուրիխ եւ այլ գաղթականներ, որոնք XIX-րդ դարուն Ռուսաստանի կողմէ Կովկասի գրաւումէն ետք հաստատուած են Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան մահանգներուն մէջ: Անոնց թիւը, որ կը գերազանցէր մէկ միլիոնը, աւելի կը բազմանայ 1908-էն ետք, երբ «Եւրոպական Թուրքիոյ» կորուստին հետեւանքով կը հասնին մաւր պալքանեան գաղթականներ:

³⁵ Ալմարկ Աղրիանոպոլսոյ պայմանագրին (1830), որ կը մախատեսէ բնակչութեանց փոխանակում (քրիստոնեայ-մահմետական) Օսմանեան եւ Ռուսական կայսրութիւններու միջեւ:

³⁶ Ֆ. Տումուարի (F. Dundar) կողմէ պաշտպանուած տեսութիւն մը, Modern Türkiye'nin sifresi: İttihat ve Terakki'nin etnisite mühendisliği, 1913-1918, Պոլիս, 2008, որ որդեգրած է Գալիկեան, Հայկական կազմակերպութիւն (մէջբերուած՝ նոթ թիւ 74-ով):

³⁷ Եզր, որ կ'օգտագործուի «լքուած» կնոջ համար:

³⁸ E. Kaynar, Ahmed Rıza (1858-1930): histoire d'un vieux jeune-turc, thèse, EHESS, Փարիզ, 2012, էջ 791:

³⁹ 1911-ին Օսմանեան կառավարութիւնը դէմ յանդիման կանգած էր Եմէնի եւ Ալպանիոյ ապստամբութիւններուն, ինչպէս նաեւ Բուլղոյ հետ ծայր առած հակամարտութեան, որը եզրափակուեցաւ Լիպիոյ եւ Տոտէքանէ կղզիներու կորուստով:

⁴⁰ H.-L. Kieser, Réformes ottomanes et cohabitations entre chrétiens et kurdes (1839-1915), Etudes rurales 186, 2010, էջ. 43-62:

Տարիներու հիւծող աշխատանքի, անքնութեան, անբաւարար սնունդի ու խնամքի հետեւանքով ֆիզիքապէս մաշուած, խորապէս ցնցուած՝ ընտանեկան ողբերգութիւններէ (եղբօր՝ Զաքարի սպանութիւնը՝ 1906-ին,⁴¹ աղջրկան՝ Հայկանուշի մահը՝ 1909-ին), Գեղամ կը վարակուի հիւծախտով:⁴² 1915-ի Ապրիլ 11/24-ի՝ Կոստանդնուպոլսոյ հայ մտաւորականութեան ձերբակալութեան գիշերը, թուրք ոստիկաններ կը ներկայանան Գեղամին բնակարանը ձերբակալելու համար զայն եւս: Առանձին է, անկողինին մէջ, մահամերձ: Թրքախօս հայ տանտիրուհին, շէքսփիրեան անվախ ու բամբասկոտ տիպար մը, իր ճարտասանութեան շնորհիւ կը յաջողի քանի մը ժամուան արտօնութիւն ստանալ ոստիկաններէն: Յաջորդ օրը ոստիկանները չեն վերադառնար: Գեղամ կը փրկուի, կ'ապաքինի եւ քանի մը շաբաթ ետք կը ներկայանայ Օսմանեան Խորհրդարան, պահանջելով ենթարկուիլ իր ընկերներուն՝ Ջոհրապի եւ Սէրէնկիւեանի ճակատագրին:⁴³ Խորհրդարանի նախագահը, Սէհմէտ Ռիֆա, անոր կը պատասխանէ՝ «Գեղամ էֆէնտի, տուն

վերադարձէք»: Եւ այսպէս է, որ 1916-էն 1918 Գեղամ կը պահէ Յուլիս 1915-ի կիզարաններուն մէջ մոխրացած Տարօնի հայութեան ներկայացուցիչի պաշտօնը:⁴⁴

Տակաւին չէ գրուած Պոլսոյ եւ շրջանի հայ բնակչութեան պատմութիւնը Առաջին աշխարհամարտի ընթացքին, երբ կը գործադրուէին Հայոց ցեղասպանութեան իրերայաջորդ փուլերը:⁴⁵ Թէեւ հայ քաղաքացիական եւ կրօնական ընտրանիները տեղահանուեցան եւ ոչնչացուեցան, ու թէեւ համայնքային կառոյցները կասեցուեցան ու դադրեցան աշխատել, այդուհանդերձ քանի մը տասնեակ հազար հայեր շարունակեցին ապրիլ եւ աշխատիլ պատերազմին մասնակցող Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ: Հայկական կրթարաններ, եկեղեցիներ ու նոյնիսկ թերթեր շարունակեցին իրենց գործունէութիւնը իթթիհատական «եռապետութեան» իշխանութեան ներքեւ: Բանի մը հայ պատգամատրներ եւ ծերակուտականներ շարունակեցին իրենց պաշտօնը Խորհրդարանէն եւ Ծերակոյտէն ներս, առանց անշուշտ որեւէ դերակատարութեան: Գաղթականներ

⁴¹ Զաքարի մահը հետեւանք է *Ֆետայիի* մը ձեռքով հայ «դաւաճանի» մը հրապարակաւ սպանութեան ընթացքին պատահած դէպքին: Այդ ժամանակ է, որ Գեղամ կ'ըմբռնէ «յեղափոխական բռնութեան» փտանգատը բնոյթը:

⁴² Հիւծախտը տարափոխիկ ու մահացու հիւանդութիւն էր այն օրերուն, որ կը սարսափեցնէր ու ամօթով կը ծածկուէր: Եւրոպայի ու Արեւելքի մէջ, հաւասարապէս, կը բնորոշուէր իբրեւ «հիւծում»:

⁴³ Չերբակալուած եւ տեղահանուած, անոնք սպաննուած էին Ուրֆայի մօտակայքը (1915):

⁴⁴ Կիներ, երեխաներ, քահանաներ ողջակիզուեցան Մշոյ Դաշտի մարագներու եւ եկեղեցիներու մէջ: Տեւ. A. Ter Minassian, Un exemple, Mouch, 1915, dans L'actualité du genocide des Arméniens, նախաբանը՝ J. Lang, Paris, 1999, էջ 231-252: Տեւ. Կովկաս գաղթած վերապրածներու պատմութիւններ, 1916-էն սկսեալ հաւաքագրուած Պարուի Հ.Յ.Դ. Կեդրոնական Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ, Հայոց ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում. վերապրածներու վկայութիւններ, Ա. Վիրապեան, Երեւան, Հատոր Բ. (Պիթլիսի նահանգ), 2012:

⁴⁵ Այս փափաքն է, որ 2007-ին սպաննուած «Ակօս» թերթի խմբագիր Հրանդ Տինք արտայայտած էր Պոլսոյ մէջ, մեր ներկայութեան (2005):

րու արտօնուեցաւ վերադառնալ Պոլիս, եւ անատոլոցի փոքրաթիւ փախստականներ եւս ապաստան գտան հոն: Գեղամ Ինչպէ՞ս ապրեցաւ այդ խաւար տարիները: Ան, որ կը հիանար Կոմիտաս Վարդապետի աշխատանքով,⁴⁶ կը զմայլէր հայերէն լեզուով քայլերգը հնչեցնող անոր երգչախումբի եւ մենականտար Շահմուրատեանի⁴⁷ կատարողութեամբ՝ հայ գիրի յոբելենական տարւոյն (1912-1913) փակման շքեղ հանդէսին: Արդեօք Կոմիտասի՝ աքսորէն դարձին հանդիպա՞ծ էր անոր: Պատերազմական այս տարիներուն, մինչ կը կնքուէր հայ գաղթականութեան ճակատագիրը, ի՞նչ գիտէր ան կովկասեան ճակատի, Պաքոյի Կոմունայի, Արեւելեան Լեզէոնի մասին: Ի՞նչ գիտէր Թուրքիոյ կողմէ 4 Յունիս 1918-ին դաժան դաշնագրով մը ճանչցուած փոքրիկ ու անհաւատալի Հայաստանի

Հանրապետութեան մասին: Ինչպէ՞ս արձագանգած է Ալեքսանդր Խատիսեանի գլխաւորութեամբ ժամանած պատուիրակութեան, որ եկած էր Կոստանդնուպոլիս բանակցելու այդ փոքրիկ պետութեան սահմանները ընդլայնելու շուրջ: Չորս ամիսներու ընթացքին (15 Յունիս-1 Նոյեմբեր 1918), ուր Բերայի յայտնի Թոքաթեան հիւրանոց իջեւանած պատուիրակութիւնը հանդիպեցաւ թուրք բոլոր պաշտօնատարներուն, Թալէաթ փաշայէն մինչեւ Էնվէր փաշա, Հիւսէյն Ճահիտ պէյէն մինչեւ Սուլթան, հայերը «ծայրայեղ զգուշատրուփիւն չցուցաբերեցի՞ն»՝ ի բացառութիւն լրագրող Տիգրան Զաւէնի,⁴⁸ որ Գեղամ լաւ կը ճանչնար:⁴⁹ Իսկ քանի որ Գեղամ յաջողած էր Թաքսիմ այգիին մէջ թաքուն կերպով հանդիպիլ իր կուսակցական «ընկերոջ»՝ Աւետիս Ահարոնեանին, արդեօք տեղեկաց-

⁴⁶ Վարդապետ, երաժշտագէտ, խմբավար եւ երգահան, Կոմիտաս Վարդապետ (1869-1935) բացառիկ դէմք մըն է, հայ երաժշտութեան մեծագոյն վարպետը: 1914-էն առաջ, ան շրջած է հայկական գաւառները եւ հաւաքագրած հայ ժողովրդական երգերը: 1915-ին տարագրուած եւ ապա «ներում»ով վերադարձած է. սակայն հոգեկան խանգարում ստանալով՝ մահացած է հոգեբուժական հիւանդանոցի մը մէջ, Փարիզ:

⁴⁷ Գեղամ Տէր Կարապետեան ոգեւորուած նամակ մը ուղղած էր Արմենակ Շահմուրատեանին (1878-1939) «Տարօնի տխակը», հրատարակուած «Ազատամարտ»-ի 1356-ի մէջ, 1913: Հրաշալի ձայնով օժտուած այս թէնորը բնիկ տարօնցի էր, եւ արդարեւ Տարօնի փառքերէն մէկը: Կոմիտաս զայն յայտնաբերած էր Էջմիածնի մէջ, եւ այնուհետեւ հետեւած էր անոր քայլերուն եւ առաջ մղած՝ Փարիզի մէջ, ուր մեծ յաջողութիւն արձանագրած էր Փարիզի Օփերային մէջ՝ Ֆաուսթի կատարումով: 1914-էն առաջ, Ֆրանսայի մէջ հայ երաժշտացանկը ծանօթացնելու գծով աշխատակցած է Արշակ Չոպանեանի հետ: Շահմուրատեանին առնչուող բազմաթիւ յիշատակումներ կարելի է տեսնել Գ. Գասպարեանի աշխատութեան մէջ՝ *Կոմիտաս Վարդապետ. Նամականի*, Երեւան, 2009:

⁴⁸ Ա. Տէր Սինասեան, Tigrane Zaven et son Yeikri Tzame (1906-1908), ou L'attente de la Révolution. Penser, agir, et vivre dans l'Empire Ottaman et en Turquie: études réunies pour François Georgeon, par N. Clayer et E. Kaynar, Paris-Louvain-Walpole, 2013, p. 125-150:

⁴⁹ Ա. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, (Ecllosion et développement de la République arménienne, հայերէնէ թարգմանուած, Աթէնք 1989, էջ 107-122): Բացի Ալեքսանդր Խատիսեանէն (1876-1945, Թիֆլիսի նախկին քաղաքապետ, եւ ապագայ վարչապետ), պատուիրակութեան մաս կը կազմէին Աւետիս Ահարոնեան (1866-1948, բանաստեղծ եւ դաշնակցական գործիչ, Մելիքի դաշնագրի ապագայ ստորագիր), Միքայէլ Բաբաջանեան՝ Դումայի պատգամաւոր, հրամանատար Կորգանօֆ, եւ երկու օգնականներ:

ուա՞ծ էր բանակցութիւններու բովանդակութեան մասին: Ի՞նչ իմաստ ունէր «Կովկասեան Հայաստանը» անոր համար, երբ Թուրքիոյ մէջ դեռ թարմ էր զոհերու արիւնը, տակաւին չէր վերացած կիզարան-գերեզմաններու հոտը:

Կարօ Սասունի կը հաստատէ, որ Գեղամ 1915-ի ամրան խիստ հիւանդ եւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ անշարժացած, «մօտէն հետեւած է [Տարօնի] ցաւալի իրադարձութիւններուն»: Տարօնին նուիրուած իր հոյակապ աշխատութեան մէջ, ան կը հրատարակէ Գեղամին վերագրուած ձեռագրի մը հատուածները իբրեւ «վկայութիւն մը հայերու բնաջնջման նպատակով Թալէաթի ճարտարապետութեամբ մշակուած իթքիհատականներու ծրագրին», պատերազմին մասնակցելէ առաջ (Նոյեմբեր 1914):⁵⁰

Թուրքերը,- մասնաւորապէս Իթքիհատականները,- չափազանց զրգռուած էին Հայոց դէմ քարենորոգմանց խնդրոյն յարուցումով եւ չէին քաշուեր ծանր սպառնալիքներ ընելէ [...]: Ներքին գործերու նախարարը [Թալէաթ], կանխակալ դիտումով, հետզհետէ հայարնակ նահանգներու կուսակալներ, կառավարիչներ եւ անոնց օգնականներ, ամէնքն ալ կը նշանակէր Ռումելիի կողմը պաշտօնավարող՝ ռումելիցի իսլամներ, կամ թունդ

Իթքիհատականներ, որոնց համար վստահ էր, որ իր հրահանգներուն մեքենայօրէն կ'ենթարկուին ու յերան առ յերան՝ անոնց կարենորը ներշնչելով՝ կ'ողարկէր Հայաստան, որկէ ետ կը քաշէր հին իսլամ պաշտօնեաները, որոնք, պէտք է ըսել, առաջիններու անխղճութիւնն ու վայրագութիւնը չունէին, գուցէ մերժէին իր սեւ հրահանգները, ինչպէս եղեր էին տեղ տեղ: Օրինակ Կարնոյ կուսակալ Ռեշիտ փաշան ետ կանչուեցաւ, որովհետեւ պիտի չհամակերպէր, այսպէս՝ Տիարպեքիի կուսակալ Համիտ պէյ, Հալէպի կուսակալ Պեքիր Սամի պէյ, Գոնիայի կուսակալ Ճելալ պէյ, Առանայի կուսակալ Իսմայիլ Հազըր պէյ: Շուտով Վանի, Բաղէշի, Տիարպեքիի, Մուշի, Խարբերդի, Էրզըրումի, Սերաստիայի, Տրապիզոնի, Ուրֆայի եւ Երզնկայի կառավարիչները, յոյորն ալ իթքիհատական, Ռումելիցի ու ներքին գործոց նախարարի վստահած մարդիկ նշանակուեցան եւ որոշուած պաշտօնատեղիները դրականացան:

Արդեօք Կարօ Սասունի (յրագրող եւ կուսակցական գործիչ) փոփոխութիւննե՞ր կատարած է Գեղամին վերագրուած վերոյիշեալ գրութեան մէջ, որուն

⁵⁰ Կ. Սասունի (*Պատմութիւն, մէջբերուած* մօթ թիւ 103-ով, էջ 771-775), այս բնագրին հատուածները կը հրատարակէ՝ «Եդեռնը ծրագրուած էր: Իթքիհատի եւ կառավարութեան կանխամտածուած ծրագրերը» խորագրեալ բաժնին մէջ: Ըստ սովորութեան, Կարօ Սասունի ոչ մէկ յստակացում կը կատարէ իր աղբիւրներուն մասին: Կը հաստատէ, որ իր տրամադրութեան տակ ունեցած է Գեղամէն ձեռագիր մը, բայց ուրիշ ոչինչ կ'ըսէ այս փաստաթուղթի ծագումին ու ճակատագրին մասին:

ոչ ոճը եւ ոչ ալ բառապաշարը կը յիշեցնեն Գեղամին գրութիւնները: Փոխարէնը, «Տարօնի սրտապատառ եւ անհամեմատելի աղէտը» խորագրեալ բնագիրը, (գրուած 1916-ին եւ վերանայուած 1918-ին), վաւերական է:⁵¹ Այս քանի մը էջերը, որոնց առաջին բաժինը կը խօսի Մովսէս Խորենացիի մասին, միայն ողբ են ու ժամանակագրուած տեղական ջարդերու պատմութիւններ: Աներեւակայելիին ի տես, անճրկումով, անսահման տառապանքով ու սարսափով գրուած այդ էջերը կը փաստեն, որ Գեղամ տեղեկութիւններ ունեցած ու փնտռած է յանցաւորները: Կինճի, Տիգրանակերտի եւ Մշոյ մահմետական երեսփոխանները (*մէսլիւս*) մասնակցած էին հայ բնակչութեան տեղահանումին (Մշոյ երեսփոխան՝ Հոճա Իլիաս Գեղամին մօտիկ գործակիցն էր): «Ջարդարարները», սկսած տեղական կառավարիչներէն մինչեւ կանոնաւոր բանակի հրամանատարներ ու քիւրտ ցեղապետեր, որոնց շարքին «Մուսա Բէկի յանցախումբը», բացառապատուած եւ թուարկուած են:⁵²

30 Հոկտեմբեր 1918-ին, երբ Թալէ-աթ, Էնվէր եւ Ճէմալ արդէն իսկ փախած էին Գերմանիա, նորակազմ թուրք կառավարութիւնը կը ճանչնայ Օսմանեան Կայսրութեան պարտութիւնը եւ կը ստորագրէ Մուտրոսի զինադադարը: Գեղամ անկողնին գամուած է. քայքայ-

ուած է հիւանդութենէն. կը տառապի՝ կոտորուած ընտանիքի ճակատագրին համար ինքզինք մեղաւոր զգալով: Արինաքամ, կը մաքառի մահուան դէմ. վերջին պայքար մը ունի տանելիք: Պէտք է վկայէ, որպէսզի աշխարհը գիտնայ եւ յիշէ: Սեբաստացի հայ երեսփոխան Տիգրան Պարսամեանի օգնութեամբ կը թելադրէ թաքրիւր մը, թրքերէնով, 5 Նոյեմբեր 1918 թուակիր, ստորագրուած երկուքին կողմէ: Երբ նշեալ թաքրիւրը 5 Դեկտեմբեր 1918-ի խորհրդարանական նիստին կ'ընթերցուէր Տիգրան Պարսամեանի բերնով, Գեղամ արդէն քանի մը օրէ ի վեր մահացած էր (29 Նոյեմբեր 1918): Այս բնագրին մէջ, Գեղամ կը նշէ, թէ լուսամիտ մարդիկ, թուրք պաշտօնեաներ եւ մտաւորականներ, ցաւ յայտնած են համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայ ժողովուրդի հանդէպ գործադրուած վայրագութիւններու կապակցութեամբ, զոհերու թիւը գնահատելով շուրջ մէկ միլիոն, մինչդէռ ուրիշներ, յարգելի մահմետականներ, կը յայտնեն, թէ զոհերու թիւը հազիւ 100.000 եղած է:

Ես կը կարծեմ, որ հիմնական հարցը զոհերու ճիշդ թիւը չէ, այլ անմեղներու հանդէպ գործադրուած ոճիւրդը [...]: Այո, կը կրկնենք, խնդիրը այդքան ալ ջարդերու տարողութիւնը չէ, որքան արդա-

⁵¹ Տարօնի սրտապատառ ու անհամեմատելի աղէտը, Գեղամի նօթերն են, Գետնեան, «Գիւլիզար» (մէջերկրում թիւ 109-ով), էջ 149-160: Այս էջերուն մէկ մասը վերաբոսադրուած է Սասունիի Պատմութեան մէջ (նշուած նօթ թիւ 103-ով), էջ 776-778: Ըստ Գեղամի աղջկան անտիպ յուշերուն, այս բնագիրը ան ստացած է Աւետիս Ահարոնեանէն, 1920-ական թուականներուն, Փարիզի մէջ:

⁵² Տարօնի սրտապատառ ու անհամեմատելի աղէտը, (նշուած նօթ թիւ 136-ով), անուններու ցանկ, էջ 159-160:

րութեան ուսնահարումը, օրէնքի ու լրարոյականութեան խախտումը [...]: Ինչպէ՞ս կը պատահի որ արեւելեան նահանգներուն մէջ, այսինքն Էրզրումի, Սերաստիոյ (Մվագ), Խարրերդի, Վանի, Տիարպէքիի եւ Ուրֆայի մէջ, ճիհատը յայտարարելէ ետք, հայ ամբողջ րնակչութիւնը տեղահանուած է եւ աւելի քան մէկ ու կէս միլիոն հայ անհետացած, սպաննուած, ոչնչացուած է: Այն շրջանին մէջ որ ես կը ներկայացրնեմ, Մուշ, Պիթլիս (Բաղէշ) եւ անոնց շրջակայքը, կատարուած են պատմութեան մէջ նախընթաց չունեցող րոնարարքներ: Մշոյ մէջ, խաղաղ եւ անմեղ հայեր, քաղաքի րնակիչներ, եւ կամ շրջակայ վայրերէն եկող, գնդակահարուած, այրուած, ոչնչացուած են: Մշոյ դաշտի գիւղերու մեծ մասը յարձակման ենթարկուած, ռմրակոծուած ու աւերուած են: Այս համատարած ջարդի հետեւանքով, հայերուն ամբողջ ունեց-

ումքը, ազգային րոլոր գոյքերը, այն րոլորը, որոնք իրրեւ սրբութիւն կը պահուէին վանքերու եւ եկեղեցիներու մէջ, կողոպտուած, քար ու քանդ եղած եւ կամ ոչոնչացուած են: Հոն ապրող վանականները սպաննուած են: Այս աղէտէն վերապրած երեխաները կրօնափոխ եղած եւ ցրուած են ամէնուր⁵³

Ինչպէս Սասնոյ հեքիաթներուն մէջ, ճակատագիրը հասաւ ու կալանեց Գեղամը: Ան մեծ շուքով թաղուեցաւ Շիշլիի հայկական գերեզմանատան մշեցիներուն յատկացուած բաժնին մէջ: Իր ժողովուրդն ու երկիրը, որ այդքան սիրած ու պաշտպանած էր, անհետացան. բայց ինք մեզի հասցուց Տարօնի մարած աստղին նշոյլը:

(Ֆրանսերէնէ թարգմանեց՝
Հերմիկ Ներսիսեան)

Դեկտեմբեր 2016

⁵³ Մէջբերում Վ. Տատրեանի կողմէ, Հայկական ցեղասպանութիւնը՝ յետ-պատերազմական Օսմանեան խորհրդարանին մէջ: Հայ երեսփոխաններու մեղադրական ելոյթները, Ուոքըրթաուն, 1995, էջ 55-57:

**Մուփըր հեքիասները
կը մեռնին ամբարն**
Հեղինակ՝
Քրիստիան Բատիկեան

Մուփըր հեքիասները կը մեռնին ամբարն Քրիստիան Բատիկեանի առաջին հատորն է, որ կը խմբէ հեղինակին շարք մը պատմուածքները: Լոյս տեսած է 2016-ին, Երեւանի մէջ, Ինքնագիր գրական ակումբին կողմէ, աջակցութեամբ «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հիմնարկին: Գիրքին կողքի եւ պատմուածքներու գծանկարները Էլիս Մարգիսեանին են, ձեւաւորումը՝ Գէորգ Փալանճեանին, իսկ գիրքի խմբագիրը Մարուշ Երամեանն է: Լեզուն՝ արեւմտահայերէն:

Գիրքին եօթը պատմուածքները, որոնք կը կրեն ամերիկեան շարանանկարներու յայտնի հերոսներուն անունները, թէւ իրարմէ անջատ, ներքին ազդեցումով մը շաղկապուած են իրարու: Անոնք ընթերցողին կը ներկայացնեն գրողին մանկութենէն հասունութիւն երկարող պատանեկան փորձառութիւնները, երեւակայական աշխարհը, աշխարհայեացքի կազմաւորումը եւ բախումները՝ միջավայրին ու շրջապատին հետ:

Ինքնագիր 7
Խմբագիրներ՝
Վիոլետ Գրիգորեան
ու Վահան Իշխանեան

*Ինքնագիր 7*ը հրատարակութիւնն է Ինքնագիր գրական ակումբին: Հատորը լոյս տեսած է 2016-ին, «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հիմնադրամի աջակցութեամբ: Խմբագիրներն են Վիոլետ Գրիգորեանն ու Վահան Իշխանեանը, կողքի ձեւաւորումը Միսակ Խոստիկեանինն է:

Հատորը կը բացուի Վիոլետ Գրիգորեանի «Վոտրած հայելու բեկորների անդրադարձը» յառաջաբանով, ուր ան կը ներկայացնէ գրականութեան մասին Ինքնագիր գրական ակումբի պատկերացումները, ընդգծելով՝ գրականութիւնը մտածելու եւ «ուրիշին հետ առնչութեամբ վերստեղծուած» նոր ինքնագիր գրականութեան մը անհրաժեշտութիւնները:

Հատորը, որ կը համախմբէ արեւմտահայերէնով եւ արեւելահայերէնով ստեղծագործողներ, կը ներկայացնէ գրական-ստեղծագործական, քարգմանական գործեր, ինչպէս նաեւ գրախօսականներ եւ հարցազրոյց մը՝ Գրիգոր Պըլտեանին հետ:

**Մեծ եղեռնի առաջին
վաւերագրողը՝ Շաւարշ
Միսաքեան**
Խմբագիր՝
Երուանդ Փամպուրեան

Անթիլիասի տպարանէն 2017-ին լոյս տեսաւ *Մեծ եղեռնի առաջին վաւերագրողը Շաւարշ Միսաքեան* խորագրեալ հատորը, բաղկացած՝ 483 էջերէ: Խմբագիր՝ Երուանդ Փամպուրեան: Գիրքը հրատարակուած է «Խաչիկ Պապիկեան հրատարակչական հիմնադրամ»-ին միջոցով:

Գիրքին մէջ տեղ գտած են Մեծ եղեռնի առաջին վկայագրող Շաւարշ Միսաքեանի պատմական բացառիկ արժէք ունեցող նամակները, որոնք կը գտնուին Պոսքերնի Դաշնակցութեան կեդրոնական արխիւատան մէջ:

Շ. Միսաքեանի անմոռաց յիշատակին ձօնուած այս հատորին առաջին բաժինը յատկացուած է «Նամականի»ին: Երկրորդ բաժինով կը տրուի հեղինակին «Մեծ ճգնաժամը» ընդհանուր խորագիրը կրող յօդուածաշարքը: Երրորդ բաժինը յատկացուած է *Տերեւներ դեղնած յուշատետրէ մը* գործին:

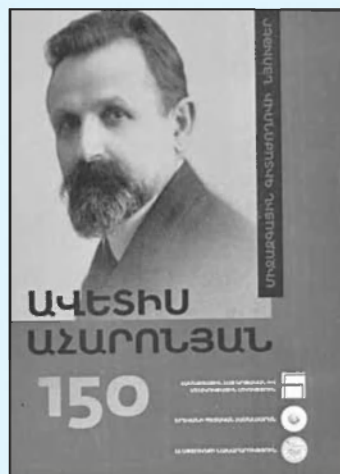

Անկուտի սիրահարներ
Հեղինակ՝ Ջաւէն Պիպեռեան

Ջաւէն Պիպեռեանի *Անկուտի սիրահարներ* վէպը լոյս տեսաւ 2017-ին, «Արաս» հրատարակչատան կողմէ, խմբագրութեամբ Սեւան Տէյիրսնճեանի, կողքի ձեւադրումը՝ Արէտ Կրճրի:

Վէպին գլխատը հերոսներն են Սուրբ, որ տակաւին դպրոցական պատանի մըն է եւ իրմէ երկու տարի մեծ Նորման, որ կեանքի պայմաններու բերմամբ չէ կրցած շարունակել իր ուսումը ու կ'աշխատի գործի հրապարակին վրայ: Սուրի ու Նորմայի սիրաբանութեան խորապատկերը կը կազմեն Պոլսոյ զանազան վայրերը՝ Իշխանաց կղզիներէն Մաչքայի հանրապարտէզը, Էմինէօնիւն Ֆեներպահչէ:

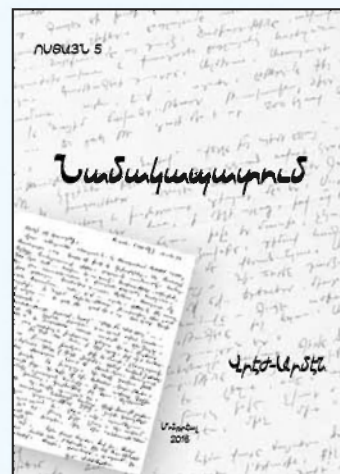
Մեկնելով Սուրբն ու Նորմայէն՝ հեղինակը կը փորձէ լուսարձակի տակ առնել Վեց Մեպտեմբերի դէպքերու վաղորդային Պոլսոյ մէջ ստեղծուած մթնոլորտը, յատկապէս պատկերելով Սուրի ընտանեկան պարագաները, ինչպէս նաեւ Սուրի ու Նորմայի անկուտիութիւնը, որ ատենատեն կը հրահրէ ներքնապահական անլուր բռնութիւնն ու անհանդուրժողութիւնը:

Աւետիս Ահարոնեան-150
Խմբագիր՝
Արքմենիկ Նիկողոսեան

Հայ մեծանուն գրող, ազգային-պետական գործիչ Աւետիս Ահարոնեանի ծննդեան 150-ամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովին նիւթերը ամփոփուած են այս հատորին մէջ:

Համազգային հայ կրթական եւ մշակութային միութեան, Երեւանի պետական համալսարանին եւ Հայաստանի Սփիւռքի նախարարութեան նախաձեռնութեամբ Դեկտեմբեր 2016-ին Երեւանի մէջ գումարուած այս գիտաժողովին նիւթերը հատորի մը մէջ ամփոփելու աշխատանքը կատարած է Նարէ Միքայէլեան, իսկ խմբագրութիւնը՝ Արքմենիկ Նիկողոսեան: Ամբողջ մէջ կան 21 գեկուցումներ՝ Աւետիս Ահարոնեանի գրական ժառանգութեան, անոր երկերու գեղարուեստական ու բովանդակային առանձնաշատկութեան, ազգային-պետական եւ դիւանագիտական կարեւորագոյն հանգրուաններուն վերաբերող:

Ոստայն 5 - Նամակապատում
Հեղինակ՝ Վրէժ-Արմեն առցանց հատոր

Ոստայն 5 - Նամակապատում հատորը, որ կը պարունակէ հեղինակին նամականիւն հատընտիր մը, 70 նամակակիցներու հետ՝ տարածուած 55 տարիներու ժամանակաշրջանի մը վրայ:

Կը ներկայացուի «պատում» մը, ուր փոխանակ նամակներու շարք մը երեւնալու, թուականի կամ նամակակիցի կարգով, հարցեր կը ներկայացուին, ու իրարու կը յաջորդեն նոյն հարցին վերաբերեալ առաքուած ու ստացուած նամակներէ համապատասխան հատուածներ: Նամակակիցներուն մէջ կը հանդիպինք Արամ Հայկազի, Յակոբ Կարապետցի, Նշան Պէշկեպաշեանի, Տաճատ Թէրլեմեզեանի, Մարկ Նշանեանի, Խաչիկ Թէօթօլեանի ու Վեհանոյշ Թէքեանի նման բազմաթիւ ծանօթ անուններու:

Գիրքը կարելի է կարդալ այցելելով հետեւեալ կայքը.
<https://hayerenblog.wordpress.com/>
Գիրքեր

ԳԱՅ ՂԱԶԱՆՉԵԱՆ

Ծնած է 1991-ին, Երևան:

2007-2011. Երևանի Գեղարուեստի պետական ակադեմիա, գեղանկարչության բաժանմունք:

2011-2013. Երևանի Գեղարուեստի պետական ակադեմիա, մագիստրատուրա:

2012. «Cité des Art», Փարիզ, Ֆրանսա:

2016. Արուեստի միջազգային ֆորում «Չմեռային անքնություն» Արթ-Հոլտինկ «Ռախմանինով», Փեթերսպուրկ, Ռուսիա:

Մրցանակներ

- 2016. Հայաստանի Հանրապետության նախագահի Երիտասարդական մրցանակ / 2015
- 2016. Էդուարդ Իսաբեկեանի անուն տարրուան լուսագոյն վկայականի առաջին մրցանակ:

Անհատական ցուցահանդեսներ

- 2013. Սպենդիարեանի տուն-թանգարան, Երևան
- 2013. «Haus der Heimat», Գերմանիա:

Խմբային ցուցահանդեսներ

- 2016. «Հայեացք մեր յիշողութիւններին» Հայ յուշագրութեան ազգային կենտրոն-Լիոն, Ֆրանսա
- 2016. «Jugend-Kunst-intergration», «Գոյների մեղեդի», «Haus der Heimat», Գերմանիա
- 2016. Բարեգործական Արթ աճուրդ, Ցիւրիխ, Չուիցերլիա
- 2016. «House of Culture», Լոբեւ Տէ Մար, Սպանիա
- 2016. Երևան «ART-EXPO», «Երազ» գործարան
- 2016 թ. Հայաստանի նկարիչներու ցուցահանդէս, «Միխայիլ Սաւիցկ»ի պատ-

կերասրահ, Մինսք, Պելառուսիա

- 2015. «Գոյների եւ ձեւերի պատմութիւն», Fine Art Gallery, Չիւրիխ, Չուիցերլիա
- 2015. Ազգային ժողով, Հայաստանի Հանրապետութեան
- 2014. «ART-EXPO 2014», «Մերիդիան» կենտրոն, Երևան
- 2014. «Նայելով դէպի ապագան», Համազգայինի «Լիւսի Թիւթինճեան» ցուցասրահ, Պէյրութ, Լիբանան
- 2014. «Մերունդներ», Նկարիչներու միութիւն, Երևան
- 2014. «Աշխարհը գոյնով», Kurhaus, Christian-Zais ցուցասրահ, Վիզպատն, Գերմանիա
- 2012. «Հայաստանի գոյները», Kurhaus, Christian-Zais Kurhaus, Kristian Zais ցուցասրահ, Վիզպատն, Գերմանիա
- 2011. Թիֆլիսի Արուեստի պետական ակադեմիայի պատկերասրահ, Վրաստան
- 2011. «Բացայայտենք Նոր տաղանդներ», Երևանի քաղաքապետարան
- 2011. Հայ-վրացական գեղանկարչական սիմպոզիում, Թիֆլիս, Վրաստան
- 2011. «Ակտ I», Ճարտարապետութեան թանգարան, Երևան
- 2010. «Գարնանային գոյներ», Ճարտարապետութեան թանգարան, Երևան
- 2010. Գեղարուեստի պետական ակադեմիայի պատկերասրահ, Երևան
- 2010. Երիտասարդութեան միջազգային օրուան նուիրում ցուցահանդէս, ՍԱԿ-ի գրասենեակ, Երևան
- 2010-2011-2012. «Էրոտիկա», «Ակադեմիա» պատկերասրահ, Երևան
- 2009. ՍԱԿ-ի գրասենեակի ցուցասրահ, Երևան
- 2008. Ուսանողական ցուցահանդէս, (երկրորդ մրցանակ), Նկարիչներու միութիւն, Երևան:

Հրատարակություն
Համազգայինի
Կեդրոնական վարչության